

ПАВЛО МАЛЯР

ЗОЛОТИЙ ДОШ

РОМАН

1965

ПАВЛО МАЛЯР

ЗОЛОТИЙ ДОЩ

РОМАН - ТРИЛОГІЯ

1965 РІК

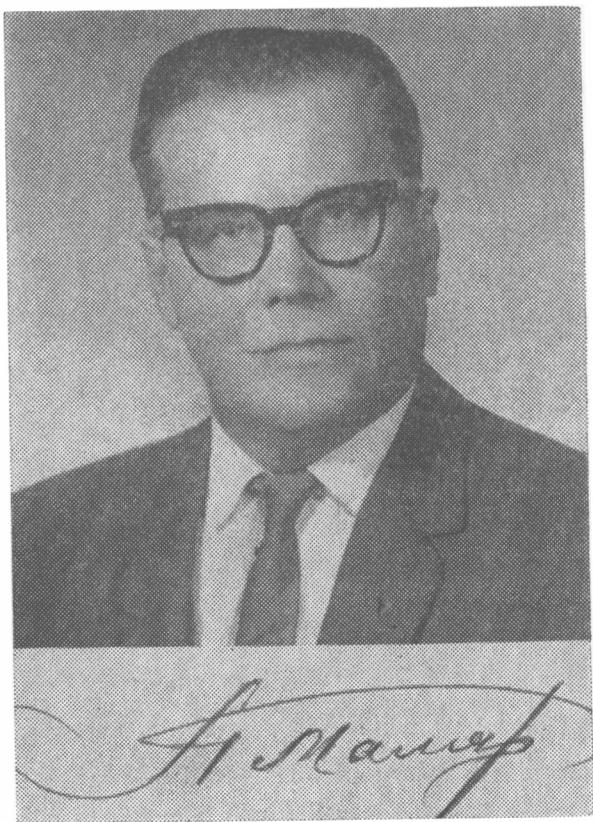
ПАВЛО МАЛЯР

ЧАЙКА

ПЕРША КНИГА

ТРИЛОГІЙ

1965 РІК

GOLDEN RAIN

NOVEL - TRILOGY

by PAWLO MALAR

SEA-GUIL

VOL. I OF TRILOGY

Роман-трилогія "Золотий Дош" задуманий автором на широкому тлі 20-30 років в Україні й охоплює молодість цілого покоління, до якого, безперечно, належав і автор. Тож роман написаний на багатому фактичному матеріалі, з глибоким проникненням у минулість, що дає творові історичного характеру. Події бере автор через сприйняття їх персонажами, через їх духовний внутрішній світ, а що цими персонажами є переважно молодь, починаючи від найраннішого її формування, від дитинства, то в цьому відношенні роман є доброю лектурою для сучасної молоді зокрема. Пізнаткові значення роману безперечне. До того ж сам задум твору, його ідейна настанова є цілком своєрідна, з якою читач досі мабутьщо не зустрічався.

Першою книгою трилогії є роман "Чайка", що виходить цим виданням. Друга книга — "Перевесники", третя — "Поема про Улянку".

Автор втішає себе надією — коли перша книга найде підтримку в читача, то це дасть можливість видати другу книгу, яка вже готова до друку, а так — і третю, яка вже на викінченні.

Copyright 1965 by author.

All rights reserved, no part of this book may
be reproduced in any form without permission
of the author.

Published by
NOWI DNI
Toronto, Ont., Canada

Printed by Universal Slavic Printers,
Detroit, Mich., USA

ЗА СФЕРОЮ...

Над Херсонським степом вибухнув набій. Вибух позначився клубком білого розжареного газу. Каховський пляцдарм створено. Над Кримом колами попливли дзвони. Митрополит проголосив барона Врангеля неподільним верховним правителем; у соборі було душно, молящі скапували потом, перлами й золотом; гістеричні зімліли, непримиренним заціпило, мент мав визначити історію Росії на тисячу майбутніх років. Артилерія била від морів Озівського й Чорного відразу. У Константинополі і в Парижі дипломати, проголошуочи заздравні тости, схвалювали вибір твердої руки саме баронової — муж порядку! великий варяг! Рюрик другий! Стабілізувався курс акцій на Дніпровські й Донецькі концесії, на світових біржах цінні папери погнало догори, мов термометри у критично хворих тифозних.

А на козацьких хуторах тривала тиша під сяянням сонячним. Піщаль сидить у клуні, на свіжому сіні, над картою цілого Середземномор'я і зводить до системи свої передбачення. Важить досвідом і rozумom. Досвід у нього великий і новочасний, добутий в генеральному штабі повстанчих армій України: генерал Юрій Тютюнник був начальником штабу, а він у нього асистентом!

Піщаль розуміє, чому англійці пошукали барона, а самі не висадились: вони були б биті, як і французи в Одесі.

— А подати ще холодного квасу! — каже Піщаль.

Павза триває — доки молодий джура наливав різкого грушевого сирівцю. У стратега Піщаля віра перемагає на мент:

— Ми дома, — каже, — а дома й кочерги до помочі...

Ціна погрому англійців була б більшою. Однаке й Врангеля довелося б пускати глибше в Україну, відтяті від баз і не дати рятуватись у Криму. Доки Піщаль допив кухоль квасу, херсонське небо закіптявилось від артилерії, в канонаді відчувався баронівський натиск і енергія.

У вестибюлях світових фінансових бірж вивісили карти Східної Європи, на білій плямі географічної України ставили приколювані емблеми трестів, синдикатів — перед врангелівським фронтом лінією — з числами мільйонів і мільядрів тонн запасу підземних покладів марганцю, залізної руди, вугілля... У Москві на карті України значили лінію ворога ще й запасами хліба. Там боялися ширення фронту — не матимуть бо тилу, запілля проти Врангеля, а було б зовсім добре, коли б там цього не знали:

— Врангель їх побив би, а ми його, — міркує вслух Піщаль.

З Ноджиного хутора погукали, білою хусткою махаючи, щоб Гапуся загонила овець на саги. Дівчина вже знала, що має з вівцями ховатись. Отара нагналась на пізній нескошений рижій, ягнята стали топитись: вони повисали на густому сплетінні рижію, не дістаючи ногами землі, недвижимі ставали. Задубившись, Гапуся виносила ягнят і вже паленіла від зусилля; довга сорочка сповзала їй на коліна, вона падала спутана й хотіла плакати. Утопаючу в рижію й піdnis її на руках Михайло сусідів Корицьких, женучи на саги з кіньми ховатись. Коли Гапусі випручуватись від парубка не стачило зусилля, вона вкусила його просто в лиці, тріснула їй губа обвітrena, і дівчина подумала з ляку — що ж тепер буде з нами, що кров наша змішалася? Нігті їй поховалися. Обом стало ніяково, обое втирались від крові. Михайло вхопив коней, Гапуся зайняла вівці. Одначе на сагах вони не зійшлися, кожне переживало подію самітно. Скільки ліній і рухів зійшлося на одному менті схрещено! Ноджанські невістки саме діжу виробили, час був хліб саджати в піч, усі зійшли з хутора до скову, дітей з собою за бравши, наче від татар. Щоб не заливати напаленої печі — гнітити хліб лишили стару свекруху. Війська йшли на південь, епохальна боротьба була істотніша за розселення племен на Чорноморськім обширі. Одначе розуміти такий вимір подій хуторян запізнилися, вони, звичайно, ховалися від подій.

Облоскотана Гапуся вибачливо виправдувалась перед Михайлom, а він її слухав через смугу верболозу на закопі й не дочував.

Ягнята пізні в них, — каже, — цього року, тому й слабі — тонули на рижій, бо торік у них довго не було барана в отарі...

Ноджі ворогували на Корицьких: Корицького ватаг-баран

забив Ноджанського, тому й припілд від отари був пізній і недостатній. А цього року Гапуся пасе отару, бо чужий вівчар не догляне, щоб усі вівці покітніли на пору.

Дівчина була пречистою, сходили їй уже з лиця крапчаті веснянки, лице чистилось і перса чулися дотиком до сорочки. Заспокоюючись, вона відтворювала ще раз подію на рижії, хотілось ще раз пережити ті самі почування, і вона шкодувала, що клято боронилась від парубка.

Над степом під сонцем завис кібчик, ніяка гармата не дострілить до нього, тріпоче крильми, здавалось силкується триматись, щоб не зірватись від землі геть. Тиша була над степом така, що пущена стріла зупинилася б у просторі, вдарена струна не бреніла б. Лише курінь, висунутий у поле, засвідчував присутність людського духу. Стоїть курінь при баштані, баштан при проміжній дорозі, сіра смуга підкresлює впоперек основу перспективи на степ. Саги — впротибіч від куреня, туди ніякого вигляду немає, зелено-синє небо зависло близько, воно розсівається тут і не творить лінії обрію. У цей край сторона півночі. На межі лісу й степу хутори поклалися видом до півдня та до сонця, за плечима в них, межуючи свій край від чужого, ліси кряжем стали по верхів'ях широких сточищ Сули, Псла, Ворскли, ріки течуть у степ, творячи красу й розкіш багатої Полтавщини — древньої Сіверщини. Гей, княжа давня Сіверщина, дівчата златоволосі, зеленаво-голубі в очах! — краю золотого дощу в травні, заквітлої калини, лебединих озер і пречудових мандрів Мамая, вічного козака-невмиріаки!

Мертва тиша тепер у полі, а безлюдя в степу, наче фантом. Але степових людей цієї пори можна уявити: за відроблені жнива у древніх сіверців тіло, наче парений берест стало, сорочки на смаглім тілі, наче папір неписаний білі, зуби іскріють з уст, а в сіро-зелених та голубих очах світить велика сила терплячої енергії.

Вистачає мазка звичайної охри зобразити степ такої пори — по возвоци, коли копи звезено в стоги, а поле лишилось лежати до орання на зяб. Охра буває не лише звичайна, а й гаряча. Палена. Темпераментні молодиці підводять карнизи гарячою охрою, малюють гребені піаням на коминах. Сира охра інша — притъмарено-золота, вживають її на призьби зокола. Оця охра — ця досталь на мальський хист у нашого

народу без гордості називається глиною. Плямою сирої охри добігає степ до обрію. Обрій кладеться по гребені — де колір охри стає розмитий синькою, бо там твориться відтінь. Вище обрію зноситься могила, з віддалі вона вічно пливе в небі.

А за обрієм простір іде по схиленій площині на спад, там немає бачення, лише сприймання, з того твориться сфера поза баченням. А далі знову підноситься простір на грань з синьою відтінню. Так живе безмежжя в наших степах, і як про це гениально в нас сказано! — за могилою могила, а там тільки мріє. Пречудесно жити в такій Батьківщині — переходити обріями без міри вширину, без кінця вдовжину, — відкривати світи.

Ноджі ховалися з кіньми мудріше за всіх, не пішли вони в лози, куди хуторяни проклали вторований слід. Ноджі занесли на плечах у коноплі воза, не зробивши малого сліду, коней ув'язали до полудрабків при багатому сіні, вони ситі стояти-муть спокійно, а муха та овід тут не битиме коней, не зносячи конопляного духу. Коноплі на гноєнім підметі були вищі та густіші найбуйнішої лози, навіть згори ворон не прогляне в коноплі. Одначе коли б ворог напав на слід до конопель, старий Ноджа, дід, боронитиме коней — він не дремле в курені.

І коли чекання на будь-яку подію стає остаточно придавлене втомою — на лінію обрію виривається рух. Повз могилу, мов палець піднесений, висувається сильвета. За мент можна було пізнати, що то мчить кінь. На половині відстані від обрію до куреня пізнається вершник на коні. За гони наближення вершник стає озброєний, виблискують стремена й шабля вкована. Чи рятується вершник, чи мчить до мети? Назустріч вітер жене синій струмінь, і кінь січе його грудьми, наче хвилю штурму, губить білу піну. З обличчя пізнається вершник зборнілим, палить його внутрішня спека. Напливає лице вершника поза бачений плян, заступає простір перед куренем, очі вершникові виходять уже з орбіт, тоді з куреня бахкає постріл, а вершник провалюється.

За обрієм, за сферою бачення, де не зорові, а тільки чуттю дается сприймання, повз плаваючу могилу поклався шлях. На шляху пострічались кінні загони: ескадрон імені Революції, під командою Максима Вернигори, і курінь імені України, під командою Марка Піщаля. Ескадрон ішов на каковський пляцдарм, битися проти білого барона, підпертого в спину з моря

дредновтами Антанти; курінь ішов демонструвати присутність повстанців на хуторах. Зчепились загони в степу лише краями — розвідчий рій піщаївців перетяг дорогоу ар'єргардові вернігорівців. У повстанців сяяла свята мета, вони готові були й руками душити ворога, але для перемоги цього не вистачало. Ар'єргард ескадрону, у шістнадцять шабель, прийняв на себе випад рою, і порубав усіх козаків.

З-за обрію, де трагічно пострічались загони, немов два роди через межу, проклято, — бо коли роди любляться — вони множаться, а ненавидяться — то губляться, — з-за обрію не чути було лементу, ні ляску клинків на костях, ні стогону побубаних, ні іржання коней без вершників. Вітру не було чути в степу, доки вовтузились у тісному колі вороги й рубалися без розгону з ходу. Вітер погнався хмарою рудої куряви за могилу, стираючи й слід за молодим Ноджею Романом, ройовим Піщаївим, що, в сорочці родившись, щасливий вихопився з січі. Вернігора посварився лише за ним шаблею — чи не сам бо Піщаль на хмарі вихопивсь від його руки...

Під Романом ішла лошиця четвертачка, мов ластівка, у білих гамашах до колін, з хустиною білою на лобі — пізнав Ноджа красу — вивід чистої крові коней заводу князя Мищерського...

Ставало гірко з безлюддя в степу. Оглянулась лошиця — рудої куряви не слалось за нею, вершник не зводивсь на її іржання: у колядках та легендах з такого поклику збройного коня дерева дрижать і земля хитається!

Наче морська хвиля — бокаті кавуни вилежувались на баштані. Пішла лошиця по кавунах, найліпші плюндруючи. Триножили її поводи кинуті, парило спину збиті сідло й мучила спрага, що прокинулась, мов пропасниця. Дарував дід Ноджа їй усе: і руїну баштану, і муку прийняту. Долежували на баштані кавуни другого в'язку, вродила плідна земля, уміло оброблена, іржа не побила огуду. Під дотиком кінського зуба кавун колеться навпіль, а червоні, мов жар, половинки бризкають ледяною памороззю. Ніяка в світі волога не втолить так спраги, як долежаний холодний кавун!

За обрієм, за сферою бачення, у народу, мов у одного роду, трагічна січа стала в безлюднім степу, а на безлюдді трагедія не сприймається. Уже й сонце хилилось, і день проча-

хав, доки тривала подія. Дід Ноджа вийшов з куреня приглянувшись довкола.

— Отаким добром воюють! — промовив Ноджі внутрішній його голос.

Лошиця просилася розсідлати. Плавали старому білі хустки в очах, доки зір звикав до денного світу надворі. Одначе старий не квапився на полюванні за лошицею, щоб не схибити — безлюддя в степу буває зрадливе...

Але ж і спокуса трапилась Ноджі, якої від покону віку не траплялось. Може митець на коней прокинувся в ньому, коли руку здіймав, виношена в крові пристрасть приборкувачів тарпанів, степових коней-бліскавок, що гордували людиною, як первісні свавільні боги: люди бо жили під богами, дикі тарпани не бажали жити під людьми.

Під синім, мов ледяний кришталь, небозводом у степу хутко гасне надвечірній час. Непритомному вершникові у прохолоді минає контузія: куля вдарила в ремені, зіпнуті на грудях, скрививши під пахву, по ребрах вийшла на виліт, смертельної кровотечі не сталося, вершникові розплющились очі, й він пізнав над собою небо. Він ще доста не стяմивсь, щоб уже вставати, бо хотів пізнати — у своїх він, чи в ворога опинивсь.

Сутіні в степу збиваються на мглі ока. Доки Ноджа припинав лошицю в коноплях до воза, — а вершника він закопає на баштані смерком, заличує огудом місце по ньому — доки вернувся до куреня — хутко лягла сутінь долом, і вершник утік. Обшукав дід довкола стерню, пригадуючи, чи не було йому лише видження і з вершником і з лошицею-ластівкою. Одначе обмарення з ним не сталося, на збитім місці, де впав був вершник, Ноджа піdnіс шапку, зім'яту й покривавлену, і пізнав по смушкові, що була вона онукова Романова. Куди ж він утік і на якій дорозі його спинити?!

Зустріли Ноджу в хуторі собаки одні. Від садка провадили мовчки, перед хатою відстали, поклалися на росянім спориші животами живтими, мов щурі, випроставшись лисими писками на міцні лапи, повідкидавши навідлід великі вовчі хвости. За садком підносився повний місяць, палаючи, мов пожежа, тіні не клалися від дерев на дворище-хутір, а виповнювали видолок по острішки, на верхах клунь і піраміdalних стогів червонились шапки.

На хуторі-дворищі, на один рід закладенім, одним родом множенім, дідова хата побіч току, наче б на вигоні тепер лишалась, а синова та онуків трьох, уже поженених, хати стояли в садках околом. У коморі через сінці в дідовій хаті блистало світлко. „Може подорожній ночувати лучився?“ — ще потішав себе дід, обтяжений недобрим передчуванням. Болісний голос у сінях похитнув його вкрай:

— Не хоче Роман говорити до мене, мамо, — може вмиратимем...

— Чому вмиратимем? — пита Ноджа, у розчинених дверях зіп'явшишись, забувши шапку онукову в руках. Одно йому щастя й було цього вечора, що шапки кривавої жінки не розпізнавали, будучи в сінях затемнених. Вони були невістки обидві старому — синова й онукова дружини. Метнувшись поглядом через голови невісткам, кинувся Ноджа до комори, уже розгадуючи своє передчуття.

Килина жила пристрастю до свого першого материнства і стереглась, щоб не надвередитись. Не могла вона збегнути, звідки, з якої далечі, з якого повстанського подвигу її муж покривавлений, з сідла вибитий, дістався на хутір? Вона налякалась його, стріваючи таким по цілолітньому розстанні. Погляд дідів наподібнював їй Романів погляд. Що їх в'язало? Наче погонею один за другим явились вони, однаково нагло простиючи до комори.

Собаки не брали Романа, коли заявиився з садків. Вони його провадили мовчки на відстані.

До Романа собаки вагались: чи признати його, бо пізнали з оклику, чи напасти, бо відвикли за літо.

Знемогла маті відійшла в хату плакати, Килина стала на одвірках, щоб дихати вітром, вона боялась заплющитись, їй ширілось ув очах видіння з того, як загляділа Романа. Він ішов, наче відчуваючи, що впаде, зупинившись, і не донесе себе; ішов, наче відаючи, що в коморі постіль біла подружня йому приготована і на ній вернеться до нього життя — коли здолає себе донести й покластись на безпечний спочинок у роду свого.

Роман проминув через сіни, як і дід, ворожим поглядом відсторонюючись. І вона не спинила його на стрічі.

Видіння повторювалось. Коли в просторі зависне змора,

і ніяк не здолає прорватись грім, щоб болісне гноблення розрядилось, тоді в людей буває спільне страждання, воно однаково гнобить усіх. У роду, як і в народу, буває спільне страждання, а джерело його буває заховане за сферою бачення — як і те, з чого не здолає грім прорватись, з чого не пролетьється нагромаджена злива; тоді людське страждання глухне, його тяжко позбутися, доводиться зносити його й жити з ним. Зносили своє страждання, однаково терплячи за Романа, мати й дружина, вони терпіли за рід, дочуваючись кровного поєднання з ним.

Ноджа не пустив жінок до Романа, доки справлявся з ним. Він роззброїв його перше: кавалерійський карабін ліпшої австрійської роботи й парадну тусарську шаблю польську устро мив дід у глибоку кухву з торішнім просом, пістоля й дві гранати, яких дід не розумів, загорнув у запілок і поклав до шаньки під ліжком, а Роман пересунув недалеко собі від рук. Дід переймався й одіжжю на онукові, як і зброєю — офіцерський френч на Романові, як і верхня військова сорочка, був з доброго англійського сукна, а натільна сорочка на нім була з тонкого колоніального шовку. Чоботи й ремені при зброй були вибіркового угорського виробу.

Лежав Роман роздітій до пояса у малинових шараварах, що носив їх на собі під верхньою одіжжю. Звільнене від ременів тіло відчуло вирівняне пульсування крові, наповнювалось заспокоєнням і припуттям сили.

Кров на Романові дід змив березівкою і рану залив залізним цим міцним ліком, наостанку дав випити березівки. Завинутий у рушниках — Роман лежав, наче на святі почиваючись, наливався гаряччю, страх йому за себе минав, і він відчував, що смерть його поступилась від нього.

— Тепер і гаразд, — сказав дід Ноджа.

— А коли б то на лошиці був не я, а хоча б звичайний наш козак-повстанець — як воно було б тоді? — прикро сказав Роман.

Очі дідові, свічі душі, не зблимнули — казали все. Одначе Ноджа боронився:

— Та ж чорти батька вашого знають — хто за чим воює між хуторами... Я тут тільки господар. А спитати б тебе також: як сам з князем розійшовся?

— Цілком по-доброму...

— З старим князем?

— Молодий був... Ми з ним обмінялися кіньми, зброєю, одягом. Правда я відманижив його батогом, але пустив живцем вертатись за польськими панами. Наші повстанці дійшли до Києва, під Броварями маневрували... Однаке хутори й не пішли на Київ, а верталися на нас ті самі старі пани та князі...

Оглядаючись собі через дуже плече, Ноджа виступив з комори. Дивиться собі під ноги, щоб бачити, куди ступає, дивиться перед себе, щоб бачити, куди йде — житиме Роман — каже до жінок на чатах.

— Висихайте від сліз та кладіться спати. Світло гасіть, бо каганець гайдабур накликає з степу на хутір!

Однаке надворі стрясло Ноджею і він заплакав. Серед двору стояв він чорний і з шапкою онуковою в руках — що ж ніби проклятий Марко з головою відрубаною — ходитиме з нею в руках. Ноджа був великий, як ніч, і його плечі здвигалися, мов буряні хмари, зводячись півкулями, а його стогін докочувався до найдальших яруг і спадав на чорне їх дно.

— Не завались на мене, небо! На все життя візьму тебе на плечі тримати!

Однаке він не кричав такими словами, він їх не знов, лише стогнав і внутрішньо стрясався.

— Та ж душеньки не було в полі... Хто б міг знати... А тепер що? Господи, я ж вік відживаю — чи правда те, що діявши не відаючи, чоловік гріха не чинить?

Стояв Ноджа у могутніх юхтових чоботях, халяви мали закладку на четверть, щоб вистачало довжини їх на кілька разів пришви пришивати: на літо закладки закачувались від колін, на зиму — під коліна. У полотні сировім скидавсь на камінно-го. Був він чорнявий, суворої статечності. А говорив завжди з приємною ласкою в голосі. На хуторах звали його гвардійським. Хуторяни всі відвували службу цареві у гвардійських полках, однаке на гвардійське прізвище склалося лише Ноджі, бо він воював турка в Болгарії і вернувся з війни георгієвським кавалером.

Принадою господарською пахло Романові в коморі — зарами належані за роки зерном, вимазані до нового обмолоту,

на жердці пахли линтварями кожухи, сухим пахотом пахли ватськи, сушені й купати народженого й квічати померлого. Повітря в коморі застоювалось від паленого каганця, чоло Романові крилось густим потом. До других півнів трималась Килина при ньому, сповняючи кожне його бажання. Приглядаючись поза очі Килині, щоб вона не зауважила його підохри до себе, Роман намагався бодай з лиця її дізнати — чи відає вона хоча б здогадом — що кров його з дідової руки сталає. Килинині очі, свічі душі, без стриму промовляли, що відає вона уже все!

— Подай он пляшку — за кухвою дід ставив, — велів Килині Роман.

Пробуючи сили, Роман навернувся на здорове плече, настояна на паровому самогоні березівка опекла його, як і перше з дідових рук.

— Цілюща! — передихнув Роман, хотів навіть посміхнутись, але усміху не вийшло.

Романів погляд наподібнював дідів — подумала Килина, що їх в'язало? Чому вони обидва, наче на змові зійшлися? Чому дід пригнався й відійшов з шапкою козацькою Романовою в руках?

— Усієї не пий! — втрутилась Килина.

— Смерти моєї боїшся? — відказав п'янний Роман. — Но-джі, бачиш, не вмирають!..

Брови Килині позначились пругами на зблідлім чолі, притиснули очі, й душа бачила прозоро, як сонце бачить. — „Відступитись від цього роду?“ — питало мучене сумління. Лице окреслилось по устах, на щоках поклалась трохи запала відтінь і додала властивої риси до її відвертого й незалежного виду.

Романові ніби аж тепер дійшло до свідомості, що Килина не плаче за ним. Його підбурила раптова ревність до жіночої статі. Затиснувши Килинині пальці в дужому кулаці, він потяг її на себе і в дотику пізнав стужавілий її стан.

Ще чула Килина за собою, як Роман поривався погнатись, як заплутався в шараварах і важко впав, згасив каганець. Лішилися навстіж покинуті двері з комори й з сіней. Холодна роса студила Килині гарячі босі ноги, та вогонь, що палив її знутра, не студився. Випровадили Килину сірі собаки з хутора.

Вони поклались їй услід залиснілими на місяці писками, повідкидавши на відлід дужі хвости; мов ящурі, не зникали Килині з уяви, наче мітичні сторожі камінної пущі мітичної.

Ніч повертала на передсвітання. Зістарілій місяць хиливсь на далеку в степу могилу. Сильвети хутора з будівлями й деревами, вище них, виглядали на прадавню руїну. Килина не докоряла себе. Вона не тужила. Намагалась, навіть, зрозуміти себе — може вона й помиляється своїм серцем прозірливим, може вона тільки злякалась.

Килина втікала до матері. На примерканні місяця стояла чиста й біла степова ніч. В усі кінці степу видно було далеко, заінтриговані привиди кожної миті могли перейняти Килину, однаке на стрічі з Романом вона вмерла була раз, тепер вона не завагалася бігти однісінька білим нічним степом боса в однісінькій білій сорочці. Нечутно шуміло небо, у сузір'ї Персея, де миготів яскравий Сіріус-зоря, тривав зорепад, космічна руїна проносилася в універсумі, лишаючи по собі слід, що в довколаземній сфері спадав золотим дощем з неба. Це часу тривання — золотий дощ, зорепад, над степами.

З И М А

Гейби на гренляндському плято — зачиналась велика зима в Україні тисяча дев'ятсот двадцять першого року. Лютою облоговою зима заходила на просторах: наче ворог, що перемагає. Уже на Андрія, коли запивали зимові вечерниці і зачинали досвітки, вдарили віхоли. Тріумфуючі морози били в літаври й бубни, свистіли в дуди, звелищаючи розгорнений свій прихід. Наче гарматні відгуки, стугоніли ночами горби, розколюючись, де вітер злизав сніг. Коловся лід на річках, мілкі ставки вимерзали до дна. Потужні морози двигали землею, якби землетруси. На Хоролі-ріці замерзли бистрини, зникли миїни. Риба кидалась на віддушини. Рибалки ставили очеретяні духи, щоб не задихнулась риба. На духи приходили річкові велетні, приголомшені щуки, з обапол завбільшки, від браку кисню в них були витиснуті очі й нічого не бачили. Рибалки брали щук руками, і під владою великої здобичі самі почувались велетнями. Іншу рибу викидали на лід лопатами, щоб не запруджувала духів, вона скіпала на морозі й дзвеніла, мов склянки.

Риба йшла на духи плавом, не лякаючись хижаків. А хижакам вона була тепер, наче мільга, якою вони завше гордували. Не вистачало повітря під льодом. Щуки громадились лизати лід і не пролизували, їм тратився сенс могутності власної, зігнорувавши гордістю своєю, вони пробивались до духів, надломлені драматизмом, віддавались рибалкам. Пилипівка була з рибою в людей, споживали люди велике добро й докоряли собі на сумлінні, що, мабуть, не на щастя йшла риба плавом до рук.

Від хуторів не було доріг у заметах. Більші села значили виїзди до стовпових шляхів солом'яними віхами на тичках. Із заметів хутори відкопувались до води в колодязях та до паші в стодолах, щоб годувати й пойти скотину. На димарі ставили старі дуплянки: димарів не заносило снігом, з вуликів диміло вдень і вночі, краєвиду такого дивного не можна уявити

собі навіть в Арктиці. Терпляче жили хуторяни великої зими. У народу говорилось — біда біду перебуде!.. Велику зиму хуторяни перебували, протиставляючи їй свою твердість: не біда, а посланий труд була хуторянам велика зима.

І віхола й хуга й мороз смертельні в степу. Одначе найгостріша хуга, вона не водить довгими дорогами свою жертву, як віхола, хуга, здираючи ледяні крупці здолу, мов з металу, разить відразу залізним різучим висвистом. Великого подвигу треба людині, щоб дістатися живою з степу тоді. На церквах б'ють дзвони такої години. У шторм на океанах б'ють гармати з кораблів, щоб подавати надію людям. У смертельну зимову ніч дзвони несуть надхнення до подвигу людині, скеровуючи її на вихід з безвихіддя.

Звичайний простий дзвонар такої ночі стає великим стерничим. Надхнений почуттям своєї гідності, він лишає хатній затишок, іде в стужу до мерзлої мотузки під дзвіницю, і, наче стерничий цілій Землі, що похитується під його ногами, мов корабель, подає поклик дзвону, надхнений рятівним сподіванням. Який величний сенс простого людського надхнення!

За роки революції та громадянської війни люди звикли жити сподіваннями: явища й події сприймалися ім тільки великими, люди глибоко прочували їх і зважували. Хуторяни жили надхненням сподіваного повстання такої великої зими. Вірячи в сподівання — вони здоровалися широ між собою — помагай, Боже, нашим! Розгромлений похід генерала Юрія Тютюнника на Київ діходив до хоторів невиразним переданням про подію, наче запізнілій відгомін легенди, яка не збулася: людська надія воскрешала її — Тютюнник ще не йшов у похід: він щойно виrushає!

Настрічу Тютюнникові почнеться повстання в повіті, перекинеться на цілу Полтавщину, вся Україна вдарить у дзвони! І люди зважували: отаман Піщаль у них мудро дбає — щоб була найлютіша година, коли він виступить: люта година помножить гнів повстанців, і ворогові не буде пощади!

Вернигору Максима обурювали пришелепуваті в народу покладання на легенди. А Піщаль — хай зачинає, — міркував Вернигора, — Коли він широ надхнений, хай вируша, а Вернигора покаже йому, як за свою волю битись.

Нейдженими дорогами в глибоких снігах, у мороз лютий

прибув Вернигора на передріздвяний базар до Великих Сорочинець, щоб духу дядьківського звідати, яким надхненням вони дихають в отамана на виду, повстання його сподіваючись? Зупинився постоею у старих Нероновичів. Ад'ютант Дадон схвалив обраний постій. Давнє парафіяльне обійстя, закладене ще за гетьмана Данила Апостола, що церкву збудував, панувало з горба над вигоном, де базар збирався зимою. В'їзд до подвір'я провадив крутим узвозом, забудованим обабіч у пізніші часи, ворота вінчались острішком на високих дубових соах, з колесом на вершку, лелекам на гніздо покладеним. З середини ворота закладались важким в'язовим рублем, а будівлі свої й сусідські творили довкільний захист, у якому можна й облогу тримати. Варту поставив Дадон при конях, а збройну охорону розмістив у хатині, через сіни, окремій від світлиці.

Мовчки перевіривши набої в мавзери, Вернигора збиває на тім'я малинову кубанку, з тонкого чорного каракуля, так і бажає перейтися по базарі мальованим, ніби, в багатім наряді, хочби й з самим Піщалем пострічатись, своїм проклятим антиподом. З першого кроку надворі мороз хватає Вернигору за віddих. Починається дужання з холодом. Та не хоче Вернигора знати, що його кавалерійський кожушок — не одіж на цей мороз. Він бажає продефілядувати базаром, щоб маялась уся його зrima сила й відвага дядькам у віччу — і галіфе його синє широке, і мавзер у лякованій колодці-кобурі, з жовтогарячими ремінцями, в'язаними в шнурок, до коліна звислими. Чим більше барв у його наряді — тим більше навдивовижу дядькам буде, хай отаманові переказують, яким вони бачили живого Максима Вернигору!

Сонце не видніється світилом з морозяного неба в зимову пору, але й без окресленого небесного знаку свого, розсіяне в склах морозу, воно сліпуче, щоб не блимати на морозі, Вернигора не хоче глянути на сонце, він чуттям угадує годину — як довго дефілює на базарі. Базар гелготав, мов великий ярмарок.

— Що ж таке сила? — питав себе мовчки Вернигора. Та бабратись на холоді в такому питанні він не бажає, розуміє його без віdpovіdi — це він тут сила, начальник повітового Віddilu боротьби з бандитизмом, або начББ. При боці в нього мавзер-чорт, тугі ремені підкреслюють відчутність м'язів дужо-

го молодого тіла. Кожушок на Вернигорі тютюнниківського крою, мигтів яскраво гарячим міцним дубленням, обкладений смушками по полах і кишенях, з розкішним відкладним коміром. Підборіддя він тиснув до коміра, застебнутого на гаплик, лице прибирало риси неполоханої твердості, уста позначив рубцоватий окрес, і брова була напружена до зламу! Вернигора любив наподібнювати Тютюнника, любив розглядати його на фото в знаменитому його кожушку, жовтій дубленці. У дев'янадцять сім кінних атак ходив Вернигора, але рахував собі за гідність атаки, в яких ходив проти контрударів кінноти Тютюнника. Велика честь справжньому кіннотчикові битись проти такого воїна, рівного обдаруваннями всім світовим маршалам.

Вітер зривав хугу з-під ніг Вернигорі. Вітру, ніби, не було — що в погін дме, це з твердого кроку скоплювались сліпучі сині смуги, значені сонцем. „Такого холодаща коваль Вакула на чортові їздив хібащо“ — зачіпається за пригадку туга Вернигорина. — Це ж перед Різдвом”.

А що чорт тоді був місяця вкрав з неба — то хай не вигадує Гоголь, хоча на пошану до генія Вернигора годиться й з цим. Походить він, мов Байда в Царгороді. Палить його не турецьке сонце, а передріздвяний мороз, що навалився степами від Паміру, з Алтайських схилів та від Тянь-Шану, розвинувши на глобальному просторі потугу, від якої стугоніла земля. На такий холод хуторяни були потрійно вдіті — у кожухах, поверх теплого підодіння та в байбараках, або в сіряках поверх кожухів. Вернигора вже й не гордує дядьками за таку одіж у них, бо вже йому й пуп посинів під сорочкою. Однаке він ступає журавлиним кроком, ще водить його зухвалість з того, що немає тут сили, й повік не найдеться, вхопити його, на гак зачепити, як Байду. „Хто ще на чортові їздив?“ — невгаває туга Вернигорина.

— Степовий леопард Іван Сірко їздив Чортом-конем! Здорово! Характер такий мавши, Сірко міг назвати коня чортом. Пришелепуватим Вакула був, не тямивши свого могутнього роду, якщо до цариці чужої кланялись їздив, що кріпаччину нам запровадила, Січ зруйнувала, люта розбещеність. Бідний наш народ — чортом правує, на чортові їздить, а віки, ніби в менших дурниках, збуває безтямно. А ще Тарас Бульба Чортом коня називав, але він Вакулиного характеру. Бульба — це

спотворений Гоголем наш Сірко: на Вакулу перевернений.

Ну, а Вернигора ось по базарі ходить з чортом теж. Х-ха! — порівняв! У мавзери дев'ять набоїв. Вернигора вжене їх на один цвях, не здригнувши рукою й при такому холоді: ото його чорт. „Як грамотно писати — чортом їздити, чи на чортові їздити? — Запровадимо, як догідніше буде, — погоджується туга Вернигорина, — щоб наша грамота добре тямилась всьому світові“.

— Одначе, що таке сила? — й на холоді такому не покидає Вернигору настирливе питання. — Сила — це аргумент права! Чия сила — того й право. Чи це так? Є ще суверен права. Хто ж тоді може посідати право судити народ, карати й милувати його, коли народ у державі суверен? Сірко судив народ. Яким правом чинив він свій суд — правом сильного чи правом суверена?

Дядьки уникали лицем показатись Вернигорі, наставлялись до нього шапкою всніженою від дихання в комір, то сторчовим коміром, і х-хто їх матір знає, з холоду чи за брата чортові маючи Вернигору, наставлялись вони йому машкарою, добери по ній, що на душі під кожухом дядьківським у кожного ховається?

Мороз подолав людей, і базар хутко малів. Люди притьмом від'їжджали додому. „Клепай, клепай, та не в мої кості, чортів клепачу!“ — лаявсь мовчазно Вернигора на мороз, і не журавлиним кроком уже, а не трапляючи з ноги на ногу стати, наче босоніж по кризі, ступає в пригінних хромових чоботях.

У віччу йому ширяться кола червоні, у мозку шириться палахтіння, так його, ніби, й бачать люди, цураючись, якби голяка посинілого, бо вже ні кожушка тютюнниківського, славного, ні обуві на собі не чує Вернигора. Аж у хаті він збагнув, як страшенно змерз. Тепер йому заходили зашпори, треба було рятуватися, бо жили з надміру тиску крові потріскають.

У натопленій хаті було затишно. Русява й золота на виду молодиця Софія поралась коло печі, метко хватаючи рогачем горшки, ступаючи боса по соломі; її ноги рожеві, а солома пахуча пшенична. Софія була висока з розкішними косами, впоясана того по стану жовтогарячим гарусовим поясом, пишні плечі в широко краянім тонко зубцюванім комірі сорочки променилися вродою її здорової жіночої статі й викликали за-

милування в Вернигори. Чорна вовняна запаска, запнuta ріжками за пояс, щоб не заважала, низько нахилявшись, додавала окраси їй у барвистому картатому станку, що охватно клався по стегну.

Священик Неронович не вернувся з Полтави через сніговій, на церковну раду іздивши. Стара паніматка, зламана горем, лежала не дихаючи на печі. Зведеться вона й почне дихати, коли випровадяться з хати збройні гості, звелить Софії викурити ладаном слід по них. Вона ненавиділа військових, ненавидь множила її неміч, знала стара мати — ненавидіти гріх, але була безпомічна, така велика туга її була по розстріляному синові: для матері він, як геній був чистий у народу!

Тверезіючи в теплі після холоду, Вернигора обурювавсь на себе за легколетні мріяння, з якими походжав по базарі. Дратувала його ще присутність Дадонова, який наче б куняв, мов бовван, зібгавши навхрест ноги під себе на соломі коло припічка, і все бачив і все чув. Витирає Вернигора мавзера, спітнілого з холоду, а думи, як глум, як іронія, прямі наверталися. Але чекайте, думи, не буруньте. Добре було Сіркові бути монолітним, маючи проти себе ногайців. Історія возвеличила його, він був великий, бо історія у народу малою була. Хай Сірко вісім тисяч війська водив через Сиваш на хана-злодія, що Січ вирізати намірявся. Вернигора знає також подвиг Сиваша. Він водив батальйон кінноти через гнилу твань, перший пролам чинив у твердині білого барона. Врангель був грізний злодій, бо на увесь народ України намірявся.

Чуючи себе виконавцем великої історичної епопеї, Вернигора гордо пригадував, яку велику протинародну силу побороти довелося тоді. До десятка ханів замало рівняти її. Не помогли хижому баронові, що в широкій киреї на високих плачах грав з себе чорного демона й святого інквізитора воднораз — яким його й малювали на плякатах, — хрестоподібного, з пещеними нігтями, й зубами, мов нігті, — яким його й бачили бійці, в атаку ходивши, погодившись умирati, але не годячись на поневолення баронівське, — не помогли баронові ані претенсії наподібнювати демона, ні дредновти, морські велетні, ні переможці світу, що дредновти постачали, щоб стимулювати барона, сподіваючись від нього чуда — не помогли й вали тричі перекопаного Перекопу, наладовані гарматами!

Вернигорини бійці не вмирали, штурмуючи барона, зброя їм не падала з рук, так вони й переходили в безсмертя збройні. А ті, що живими ставали безсмертні і їх куля не брала в бою, не спинялись оглянувшись за побратимами. Вернигорі серце порвалося б, якби оглянувсь і він побачити, скільки його батальйону перейшло за ним Сиваш. Ale хіба роблять підрахунок ціні, якою творять епохальний подвиг в історії народу? Не зведе й історія рахунку тій ціні: бувають події, що перевищують саму історію. Вернигора добре розумів, що це його народ переміг білого барона.

Легенди там не було; лише сувора проста дійсність. На пригадку про легенди Вернигора прикро посміхається. Недійшлі вони в нас, мов потерчата — не народжені й не вмирають, вічна покута чогось, що ніколи не звершується.

Собі через плече дочувается Вернигора — хтось заходить йому в спину. Не Піща́ль же, його антипод, тінню заходить відвіт з нього брати. Вернигора обертається й пізнає Софію в дзеркалі, оголений мавзэр хмуриється в його руці. Старосвітське трюмо, в грушевій рамі, різьблений листом винограду та кетягами, сягає під стелю в світлиці. Софія сходить з перспективи в люстрі, синюватої, наче вода холодна, а промовивши слово, вона стає близькою й зовсім реальною — погрітись пerekускою просить ласково гостя до столу.

По другій склянці самогону, з Дадоном до пари, настоянім на гострому пахучому зіллі, Вернигора пашів. Він чув, що пристудився й захворіє, хвороба вже варилась у ньому. Випила й Софія, не пригубивши, а до дна, щоб ворогам не було добра, махнувши за плече краплі, щоб на слізози не лишались. А випивши, заспівала:

Ой, крикнули сірі гуси в яру на ставу;
Стала на все село слава про ту ю вдову...

Цієї співає Килина. I Софія співала з такою ж підданістю жіночою й ласкою в голосі. Наче повість велична, співалася їй пісня про вродливу вдову, що спала щасливу ніч з гостем із Січі та й, породивши сина, славою покрилась. Вигодувала вдова сина, навчила в школі, а узявши з школи, в військо віддала, коня купивши, на козака спорядивши. — Вона також кохаеться в „Кобзарі“, як кожна наша культурна жінка, овдовівші, —

подумав Вернигора. Софія свою думку проказала вголос:

— Який жаль материнський буває! — мені син не вдався, а я вчинила б так само!

— У військо віддала б?

— У школі навчила б і спорядила б, як воїна...

Софія поволі входить у транс і розповідає Вернигорі про загибель свого мужа, „військового міністра першого революційного уряду України“, Нероновича. Вернигорі здається, що він ніколи за життя не чув такої глибинної змістом повісті. Поволі він впадає в почуття прозорливості і починає бачити смерть Нероновича. Далеко за Пслом, на неплідних піщаних горbach червонить шелюжина, і йому здається, що там, за синіми просмугами далини північно-східньої пролягає відвічна кривава смуга сутички зі всіма історичними ворогами України — з хозарами, печенігами, половцями, монголами — може й давніше за скитів сягаючи — і з найновішими завойовниками російськими. На тій межі, твердо ступаючи, гине Неронович, він іде на диво спокійно, одягнений по-військовому, у формі високого старшини. Його постать відходить усе далі в червоні шелюги, за горби, снайпер стріляє йому з віддалі в спину, від кулі постать здригається, однаке йде все далі, куля збиває кашкет, певно в голову вціливши, однаке поцілений не пада. I Вернигорі здається, що Неронович так і пішов, не влавши. На диво, розповідаючи, Софія не плаче, тримається преспокійно, дві слізози в її очах не спадають, вони тільки зломлюють світло у промінення, і лице її ніби сяє якоюсь епічною величчю.

— Чому ж він дався себе взяти? Був роззброєний?

— Так уже склалось.

I тут Софія великим зусиллям напруженого спокою стримує себе, щоб не заридати. Завше вона боялась розкривати для себе трагедію, вона бажала забуття, і згадувати про подію ніколи не хотіла, щоб не додумувати її до кінця, щоб здогад про неї ніколи не розкрився: вона боялась дізнати того, що муж її й не боронився: тоді в нього сталося самогубство, так учинене. Але коли Софія внутрішнім змислом сягає такої крайності, не находячи іншого сенсу смерти, яку так спокійно прийняв її муж, тоді вона починає розповідати про його людський образ.

Змалечку він виростав в оточенні релігійного побуту та

звичаїв, у сім'ї священичій, будучи юнаком, формувався на правді євангельських істин, був винятково чесний до себе і вразливий на несправедливість, насилля й поневолення. З такими чеснотами ідейними він увійшов у революційну діяльність, власне ці чесноти, сприйняті буквально з родинного джерела, повели його на шлях революційної боротьби — з почуттям апостольської гідності пройшов він короткий цей шлях і бажав скорше загинути, аніж бути обдуреним і зганьбленим.

— Як це розуміти? — питав бентежно Вернигора.

— Він конче бажав прийти до Києва й стати на суд перед усим народом у столиці держави народньої.

— За що б мали судити його, за помилки?

— У поглядах на визволення України він не помилявся, він почував, що обдурився на співпраці з Москвою. Він бажав на всенароднім суді сказати про те, що Росія, якою була, такою й лишилася — імперіалістичною, і ніколи вона не буде визволителькою народів, бо природа її гнобительська...

Розмова тривала довго. Софя зійшлася з Нероновичем у Петербурзі, будучи курсисткою медицини. Він переконав її, що в Росії революція можлива тільки та, яка зруйнует імперію, бо лише на базі національного визволення можливе всяке інше визволення й соціальне також. І воща пішла за ним, вірячи світловому його розумові, полонена його чистою совістю. Під силою його впливу віднаходила в себе українське походження, дізнаючи тієї можливости, що її предок був вивезений на північ з України й неодмінно поліг на канальських роботах, будуючи Петрове місто. Читаючи історію України, все більше переконувалась вона, що маючи прізвище Ратищев, її батько не міг бути росіянином, безперечно, що справжнє його прізвище — Ратище: Софія неймовірно швидко українізувалась, залишила назавше рідну сім'ю, подружилася з тим, кого вважала своїм судженим.

Слухаючи Софію, Вернигора пізнавав багато істин, про які досі не думав, проти Врангеля він воював за інтернаціональні ідеї всесвітньої рівності, тепер переконувався — коли його народ не матиме рівності національної, то інтернаціональна рівність ніколи не буде можливою, національна революція вища за всяку іншу соціальну революцію. Російські штики принесли в Україну не революцію, а інтервенцію, не визволення, а оку-

пацію. Брутальна, закорінена в традиціях великороджавного шовінізму імперія ніколи не може бути визволителькою націй! — Помилявся він досі, чи був обдуруений? — питав себе Вернигора. Він передумував над питанням великих рухів у свого народу: з якого джерела вони зачинались — з почуття помсти чи з свідомості? І якщо й з помсти — то велике серце нарід його має, якщо умів так грандіозно мститися, Вернигорі імпонували розмахом козаччина, гайдамаччина, шкодував за здушеним 1905 роком в Україні, і бажав теперішнім подіям в Україні великого й багатого розуму.

Нероновича вбив самочинно уенерівський старшина, з почуття відплати за кривду. Вернигора відпустив охоронну чоту їхати додому раніше й бажав міцно випити з розпушки. Софія бачилася йому живою совістю убитого її мужа. Ще ніколи так не гнобила його туга за дружиною, якої ще не мав, по синові. який міг би вже бути. „Ой, ходив козак сім літ по Дону, а на восьмім году сам додому йду!.. — заспівав Вернигора. — Та й застала нічка коло лісочки...“

Ой, прийшла к ньому та змія лютая,
— Чи ти, козаче, спиш, а чи так лежиш?

Ой, і лютая ж змія — намовляє козака на дружину рідну, що була вона, ніби, сім літ зрадлива, а зрадивши, породила сина... З піснею згадує Вернигора донецьких хлопців з залізного полку, як вони вміли рубатись, як одчайдушно топили в Олешках білу гвардію, генералів ставили на якір в Дніпровім лимані монументами для увічнення ганебної пам'яті. Хлопці пішли з полку сталь варити, вони були родові гірники, у їхніх м'язах кришталі антрациту повростали. На шахти вони ходили, мов на Січ, слави та відваги зажити, і вважали гідним для себе хреститися великим шахтарським подвигом.

Пролетаріят — це ще не робітничий стан, це люмпен безрідний, а робітник — господар у своєму фаху, з роду в рід збагачуваний у майстерності рук та досвіду, так вони й звалися в нас — майстри!

„Ой, і лютая ж змія!“ — обривав на цих словах пісню Вернигора. — Змія намовляє козака убити дружину, щоб згубить сина малого. Ой, і лютая ж змія — співали донецькі хлопці й

не вірили змії, вірили дружинам своїм рідним, що чекали з синами на мужів. У червоних шелюгах за Післом, де димить синявою далина, бачиться Вернигорі змія лютая, вона пролягає увесь край великим розмежуванням — усобиць лютая змія...

— Шкода! — міркує вголос Вернигора про смерть Нероновича, — не треба було роззброюватись йому...

У дорозі, коли Вернигорі вивітрювався хміль, у нього почався пал. Сонце сідало за сніговий обрій і, наче на хвилі в океані, клало по вихрених завіях пломінні промені. Поставлені обабіч сонця стовпи білого сяйва, передвіщали скажений мороз.

Зайшла біла зимова ніч. З могутністю урагану розкочувався простором лютий холод, що виднівся як небесний хаос, ічувся як шум космічного лету. Далеко з церков чулися дзвони. Піща́ль погрожує Вернигорі шибеницею: на кожному телефонному стовпі червониться віччю Вернигорі повішений, звисає роздутими штаньми, і він не може склепити очей, щоб заспокоїтись. Зникай же, зникай, привиде, — напружува він волю, — зникай! Привид не зникав: опудало розпухало на вимір стовпа; стовп наблизався, ставав видимий, опудало зникало, з'ява зачиналась на черговому стовпі, нарешті перекинулася у подобу людську й зійшла на дорогу. Якби Вернигора був містиком, йому тепер привиділось би, що то шибеник зійшов з стовпа. Але Вернигора ставав закоріненим скептиком, а воля його витримувала.

Шлях схилявсь на видолок, де на піddуві вітри злизали сніги, коні по твердому пішли скорій. Пригода збувається, наче дійство, а Вернигора в ній тільки інертний статист. Відколи плекають освіту в цім краї, тутешні шляхи знають передріздвяні епічні переходи академіків, філософів, дидаскалів і спудеїв на найвіддаленіші села й хутори. Слава переходів мандрівних мужів освіти й науки, як порох по череді, лягла на придорожніх поселеннях і не зводиться, лише надмірні поетичні уявлення адептів її, талановитого Наріжного, геніяльного Гоголя, видобували відлуння тієї слави з минулого, і вона не минулась досі, бо геніяльний цей край і його подвижники освіти-науки були геніяльними тієї спорохнявілої давнини.

Тож з Сорочинець на Миргород ішло двоє семінаристів. Вони ледве слонялись, спіткавшись з подорожніми. Вернигора

велів забрати на сани подвижників освіти. І Дадон міркував — якщо вони підіслані розвідники, то не бачити їм батька-неньки рідних, а свого отамана не втішати ніякими відомостями. Не відаючи на чию милість трапили, семінаристи грали свою роль в цьому дійстві так, щоб найпереконливіше явити істотність ні в чому не повинних спудей.

— Думалось, поляжемо на своєму шляху з такого морозу, — каже студент-семінарист Чоломбітько Панас. — Уже нам дзвонів рятівних не стало чути. Десять верстов увійшли, десять лишилось іти, і немов заклятою лягло нам середина — іти далеко й вертатись неблизько...

— Бачите, як нас покрутило, — говорить студент-семінарист Самійло Балаба. — Мій супутник тенор, на сцені ліричні ролі грає, а тепер його посадило хтозна й на що...

— А він на сцені трагік — бас, наче рілля чорна, — говорить Панас про колегу, — і чуєте, на фальцет зривається... Ви, люди, в Сорочинці на базар іздили?

Та ще й западливіше пробує Панас вивідати, на чиїх санях він іде:

У Сорочинцях, — каже, — вільніший торг. До Миргорода немає привозу: люди бояться Вернигори в червоних штанях.

— Мороз стріляє на ріці! — каже Самійло, щоб перепинити Панаса й звернути розмову з політики на погоду.

— Погримує, мов збирається на повстання, підніметься по Дніпру, наче крига весняна, всенародне зрушення, приайде новий гетьман і визволить нас від лукавого...

— А якщо лід гупає, то це означає, що погода переіначиться, пересядеться мороз, — твердить Самійло.

— Одначе мороз цей пітерський, — сходить на Самійлову мову Панас, — доки до Миргорода доїдемо, то й пропадемо, як продотряд під Лютеньками. Кажуть, усі в отряді були рижі й з ликовими бородами, наче на вибір пітерські. Їх і не стріляли Піщалеві хлопці — лишили ночувати надворі на мішках пшениці — та й хай везуть потім голодній Москві...

— Одначе й з нас можуть статися торохтуни в свитках за дорогу, що лишилась ще нам, — перечить Панасові Самійло.

Навмисний тон уривався в мові семінаристам. Вернигора дочувавсь, що Чоломбітьком названий студент западає в фатальний сон, одначе Самійло, його колега, намагався тримати

глибоке дихання, щоб кровообіг не падав. Тоді Вернигора дав семінаристам випити міцного самогону. Чоломбитько зачав спати, здригаючись. Його взяли всередину на кожух між Самійлом та Вернигорою, накрили попонами. Близько, на відстані виразного бачення, показався хутір, сильвети будівель окреслювались в оточенні чорного саду, вивершенні високою клунею та журавлем при колодязі, устрімленім у небо. Вернигора велів завертати на ночівлю. Уже збирались в'їжджати до хутора, однаке він раптово зник.

— Зупиніть коні! — гукнув Самійло Балаба.

Дадон розгубився, очікував нападу повстанців. Лише Вернигора спокійно чекав, щоб збегнути, що сталося. Коні також сполосшились пригоди й стали. Далеко з церков гули дзвони. Перед зором подорожніх розстилалась широким видолком снігова рівнина під високим жовтаво-синім і повним місяцем, виповнена кришталевим сяянням:

— Полярне марево?! Чи ні?! — передихнув Самійло. — У наших краях — воно неймовірне явище. Але ж це факт і я му-шу його описати!

Дадон ударив по конях. Коні пішли навпростеъ, без означеного напряму. І доки їхали, Самійло Балаба пояснював астрономічні та метереологічні явища, які вийтворюють зимові міражі, фата моргана в снігах: фізично це оптичне явище, зображення предмета відбивається на площині через переломлення у кришталях, які насичують повітря.

— Астрономії вчишся ти в семінарії? — спитав Вернигора.

— Ні, я сам учусь. Семінарія ще не революціонізувалася, досі ще старорежимна й русотяпська.

— Хто ж учить у вас, старий Неронович?

— Він намагався українізувати навчання, але його вижили.

— А ви колишній професор? — спитав Самійло Вернигору.

— Ні, я теж сам учився.

Вернигора роздумував — оце й є колоніяльна політика в культурі: не давати освіти й знання поневоленому народові. Панас закашлявся, і Вернигора дочувся, що той хворий на легені. — Що в нього? — спитав тоном, який говорив про хворобу.

— Кров'ю відкашлює. Коли денікінці відступали, вони постріляли ліпших українців у семінарії, учителів і студентів.

Тепер учати у нас залишенні денікінцями учителі, пристосувалися всі — стали червоними. Панас ховався від розстрілу в антському підземеллі й придбав туберкульозу. Підземелля ми тримали у великій таємниці, іде воно ходом попід Пслом у Диканські ліси. Це витвір першої держави в нашого народу. Такі споруди без державної організації не будувались — каже старий Неронович, він археолог, у цьому питанні йде за Грушевським і признає, що анти — це наш народ на першому етапі державного розвитку. Неронович перейшов на автокефальний священика, — каже, щоб близьче до народу бути...

Може дух солом'яний зачуваючи, коні самі привели до вибалка, в якому показались ознаки житла. Хутір кошем розміщений виглядав, будований на один рід, хати стояли поодаль під масивом садів довкола, а господарство було одне. Коні не шукали в'їзду, вони в'їхали через чагарник, занесений снігом, і зупинились коло колодязя, посеред двора, їх тримали перед себе злі сірі собаки, поклавшись животами на сніг, відклавши навідлід важкі сірі хвости, доки прийшов господар.

У тиші вибалку відходили людям вуха з холоду, якби з огущення, і дзвони чулися ударами, по яких виразно вгадувалась дорога на Миргород. Вистачало скаженої холоду господареві, щоб не питуючись приймати зайїджих на нічліг. Коней поставили у підкітній возовні, накрили важкими попонами, підсипали потроху вівса й поклали вдосталь доброго сіна. Стрічала noctilijan у дідовій хаті молода дочка господарева, Гапуся, тримаючи над головою каганець, щоб не загасив холод, увалюючись знадвору за людьми. Семінаристи були їй нещасними, непохожими вже й на себе. Однаке одягнений на дорогу в дубленій кожух романівський, у синій чумарці під кожухом та в романівських повстяниках — Вернигора виглядав дівчині на зарученого нареченого, що вертавсь від молодої. У Пилипівку на сватання не їздять, стрічаються заручені на посиденьки або й ночують разом, коли вірно заручені. Таким дівчина стрічала Вернигору, вгадуючи в ньому гарного парубка на славній порі!

Прибулі роздягались в хатині, а постіль їм слала Гапуся у великій хаті. Догоджаючи Вернигорі, парубкові на зарученні, вона мостила високо соломи, вистилала рядном білим. Роблячи звично діло, дівчина була рада приймати чужих людей у ха-

ті. Зима випала велика й важка, люди гублять дорогу, зблудивши, ночують у хуторі. Переночовують у них і повстанці, але вони не справляли того настрою дівчині: хутір — далекий світ, стрічати людей, чути їх мову й говорити до них дівчині на свято складалось, бо пора їй така заходила, що її між людьми вело. За дбанням коло своїх хат невісткам ніколись, матері ніч була вже втомою, батько посылав молоду дочку панtrувати заїжджих, а їй було захоти це. Не питаючись за звичаєм, бо не годилось питати, дівчина почала варити вечерю ночліжанам.

Чекати вечері лишились семінаристи, зголоднівши з холоду більше, як за час від підвечірку, в дорогу рушаючи ївши. Хлопці вподобались дівчині. Радувало її, що вони студенти й учаться на учителів — вони ж бо наші, ніби з сусідніх хуторів, і вчителями такі ж будуть свої.

— Як тебе звати, дівчино? — спитав Самійло.

— Гапка я, — засміялась дівчина. — Кличуть мене всі Гапусею! Та я не люблю, гарне мені ім'я Катерина!

— Чорнобрива, що в запічку колихала московського сина?..

— Таке їй скажете: я ж русява, в сметану впала.

Гапусю вчила грамоти на „Кобзарі“ Килина, невістка. Доля покритки вразила дівчину, за страждання їй полюбилось і імення Катерина.

Під вікном гупнуло знадвору, наче б лід на далекій ріці, Стримуючись глянути на замерзле вікно, ніби хлопці могли б угадати по тому, хто там гупає, Гапуся відвернулась, ховаючи посміх. Ноchuє в них на хуторі отаман Піщаль, поруч його послала Гапуся й Вернигорі спати, а при конях отаманових для варти повстанець поставлений. Отаман не милує хлопців за безголов'я. Молодожонові нудилося на нічній варті — він світив цигаркою під хатинним вікном, щоб не стукати до дівчини, а вона на знак не виходила. Не було Гапусі втіхи ходити на побігуще — хай дратується гайдамака, гарячіший буде на холоді.

При полуум'ї з печі семінаристи похорошили. Панас служив Гапусі, підкладав віхтями соломи в піч, щоб скорій окріп на галушки закипів. А Самійло ненароком милуючись з остророні дівчиною — цінував красу її. Дівчина дозрілим чуттям розумі-

ла свою вроду й знала простою дівочою вмілістю показати себе. Одягнена Гапуся по-хутірському, як звичайно для хати, була в одній сорочці, без дерги чи запаски й станка, одним поясом уперезана, щоб не бути теличкою. Дрібне бордове шитво з дрібним украленням гарячо-червоним по тонкому комірцеві, по уставках і рукавах, личило їй наче квітлий мак до лиця. В її рожевих руках тісто скоро оформилось у білий тугий замісок.

— Воно вродилось, мов тіло, з хаосу, — говорить Панас.

— І вбитого яйця, — додав Самійло, радіючи за смак галушок з такого додатку.

— **Зажди, побратиме!** — Уродили його дівочі роботящи руки з води, борошна й творячої праці. Додай, Гапусю, ще добру ложку смальцю, бо пісні галушки замучили нас в семінарії, а ми споживемо ситу страву за чудову красу твоєї вроди й душі!

— Я вже й так поскоромила тісто яйцем, щоб галушки пухкі та жовті були для вас. Смальцю не шкода мені, цього добра в нас стачить, та ж Пилипівка тепер і ще й на тижні до Різдва...

— О простото свята, невідаюча! Досі був у людей цар за гріх дужчий — пів десятка літ земля крутиться без нього й не падає. Гріх, дівчино, дужий, доки панує над людьми.

— Скидай з себе, Гапусю, гріха! — інтимно позирнув на дівчину Самійло, — буде легше тобі, гріх бо кривда велика людині...

Червоніючи, посміхнулась Самійлові Гапуся, Самійлове серце відчуло крила, але він окаменів з того, що подумав: що якби так і обняти; ні, пригорнути дівчину тепер?..

— Зажди, Самійле, не збивай з діялогу! — тримався при мові Панас. — О, ти розумний у батька син та й вчений не аби як. А що б же ти хотів зробити, щоб кривди тії не було?

— Зажди, Чоломбитьку, яка кривда чиниться Гапусі? Я за гріх її жалію.

— Жалію й я, що сталося так. Ця дівчина між гарними була б найкраща! Сказати по правді, її краса опанувала мною теж, а очі ясні, як небо, вже другу ніч мені спати не дають!..

Гапуся випросталась, щоб ненароком показати себе, її сірі зеленкуваті очі справді були гарні; повна коса до пояса підкреслювала витонченість її плястики, вона й станом пишалась: по-

вернулась, випростана, спиною на вид, дістаючи миску з полиці правою рукою, посміхаючись через плече, проказала:

— Так скоро про мене гарне вигадали? Чому ж — дві но-
чі, я бачу вас обох уперше.

— Анахронізм, Панасе! Недоречно деклямуєш, Гапуся по-
думає, що дуримо й.

— Самійле, не вибивай мені інтонації з рук, — театрально
благав Панас. — Невігласна дівчина, то Чалий, Сава, розумі-
еш? — отаман повстанців-гайдамаків так говорить, як би Пі-
щааль, у нас в історії колись він був.

— Піщааль і тепер є, поглянувши на велику хату, посміхну-
лась Гапуся, однаке знала, що не сміє сказати про ночівлю
отамана в їхній хаті.

— Тихо, знаю! Сава Чалий був колись, тепер я в його ролі
граю...

Події цієї ночі можна поширювати до невимірності. Мож-
на радіти й сумувати від щастя й турботи за людей. Панас ста-
вав у трагічні пози, кидавсь у патетику, героїчно рубав повітря
удаваною шаблюкою, метав страшні слова про горобців і шу-
ліку, про лева й злість, сторуку помсту! Упрів, кашляючи. Ді-
йшов до бою чесного з панами — на груди груди — у третій
дії п'єси, а сутність Сави Чалого не находилась, яку завдав йо-
му Самійло розкрити.

— Так ось тобі ще й таке, — гукнув Панас: „Брате! ти
тільки мстить бажаеш, а я прогнати всі кривди хочу з України,
щоб не було потім причини кров братську знову й знову про-
ливати!“

— Не те! — перечив Самійло Балаба.

— То буде ж це! „...ослабне обережність в замках, у роз-
кошах почнуть купатись знову вороги, московська варта від
спокою засне, і вже тоді розправим қрила, та не загонами ма-
лимі, а військом дужим, як батько наш Богдан...“

— Наївний він з тобою, Чоломбітьку, Сава — рахуючи на
спання ворога у розкошах наших! І московська варта — інша
тема! Не будьте дурні обидва, бо московська варта не заспить:
нас цікують і душать зашморгом на ший, щоб в Україні брат
з братом не знали до якого берега пристати.

У Гапусі ставали сльози в очах. — „Боже, як гарно, що ми

українці...“ — шептала вона, думаючи, і Самійло підтримав її за ласкаву рожеву її руку.

Панас діходив апогею: „О, ненько, моя рідна Україно! Невже ж тобі судилось весь вік топить своїх синів у братній крові, палить і нищить все вогнем за тим, щоб утопивши й потерявши діток славних, ти надівала знов ярмо і тяжко знов під ним щоб ти страждала...“

Гапуся плакала білими слізами. Вона сяяла на лиці. Щось проказувала внутрішньою мовою божественно. Вологість її дрібно зросила ворсу над устами, грітими гарячим диханням. — „Вона юбі народжується наново на світ, — розгадуючи внутрішні страждання дівчини, думав Самійло, — тепер її й цілувати!“

— Безсовісні ж, обидва, такі! — похопилася Гапуся, приголомшена вхопилася за рогач і приголомшила хлопців, що дізнали за собою вину, за потаємне милування дівчиною. — Галушки скипіли, а ви заговорили мене! Боже, якби мама знала!

Гапуся нахилялась над низеньким столиком, поставленим для вечері посеред долівки, запахло стравою, промінилось її тіло з білої сорочки і до лиця промінилось шитво бордове на уставках і рукавах, покраплене червоним. Хлопці сиділи при столику підібгавши ноги по-татарському на соломі, чекаючи з ложками. Зашкварчало сало в галушках, запахнувші гостро. — „На здоров'я хай буде вам, івши“, — сказала Гапуся. Присіла й сама з'їсти трохи, поруч Смійла, зручно підібгавши ноги на соломі, в вузькій сорочці, що так оглядно обтягала її тонкі форми. Іхні лікті торкались часом. „Боже, якби мама знала!“ — одначе Гапуся не вагалася скормитись у Пилипівку, почуваючись знаджена такими гарними хлопцями.

Каганчик весело мигтів гарячим язичком, немов би він — то саме життя втілилось у пломінь перебути, доки триває ніч. Загасло в челюстях печі й зчорніло. Не в стані охопити у зображенну цілість і паймудріший поет того, як розвивалось дійство цієї предивної, мов вертеп, ночі. Коли змістити стіни, а за тло поставить ніч, то очам відкриється кін великої гри тіней і пристрастей. Надхненні по гарячій вечері, семінаристи довершували спір про боротьбу за народню волю. Гапуся прибрала начиння й мила його. У великій хаті горілиць на соломі лежали поруч смертельні антиподи, Вернигора й Піщаль, реагуючи при-

страстями на спір, грючи стрільну зброю під боком у себе кожний, не відаючи, що антипод його з ним під одним дахом.

— Сава Чалий виглядає на віддалене натінування нашого часу, Чоломбитьку! — каже Самійло Панасові, — вияв слабости, а не сили. Я ігнорую його! Умерти чесно він не міг — у цьому весь його характер. Героям тих часів іншого не писано було на роду. Гнат Голий — наче уламаний із каменя, простий народній месник, він прямо діходить свого кінця. Обидва вони мстили, лише по-різному — один народові мстив, другий за народ. Це були відвічні два українці однієї України! Так ми й поставимо п'єсу: не для минулого, а для майбутнього, бо тільки тоді інакшими зростатимуть молоді покоління, коли оце по-двоєння здолають перерости.

— Так ось той сенс проклятого страждання, що знеможує цілі століття наші — два українці в однієї України! — повстала Вернигорина пристрасть. — Вони не тямлять монолітного велетня Сірка нашого, Солопії слабодухі — усі оті отамани, — що легко вміють на Саву перекинутись, дуріючи від впливу зброї, дохопивши її до своїх рук.

Піщалева пристрасть повставала в іншому напрямі:

„Козак я з прадідних хуторян на цій землі! І наша маті-правда тут і воля! Судити нам тут, а є нас комусь! Сіроманцями ішли пращурі наші селитись тут. Їх хутори з логовищ вовчих зачинались, з хуторів пішли наші села мальовані, а з сіл — славні міста. Цей край для себе сам народ наш створив! Нехай-но повстанем одностайно, і згинуть наші воріженьки, як роса на сонці...

Галуся по воду ходивши взяла з собою надвір Самійла: дівчина злукавила, кажучи, що бойтесь сама вночі ходити, а справді гайдамаку подражнить бажала, що мордувався за нею на варті коло отаманових коней.

Розкопаний з глибокого снігу колодязь околотом накривався, щоб близька вода не замерзала. Самійлові пальці прихватило залізо на укованім цебрі. Нахлудле повітря прозвучало від скрипу журавля далеко-далеко чистим звуком на високому тоні, Самійлові чулось, що й зорі затретіли на високому чистому тоні — у ньому збудилась вироблена пристрасть до прозорого неба, **хочи так догідно спостерігати за астрономічними явищами**. „Такої прозорости земля моя Україна чолом плянети

світиться в універсум зодікальним відсвітом!..“ — заспівало Самійлове надхнення. Далеко чути з Миргорода надхнений дзвін; як міра часу рішального, що наближається, лине удар по ударові. Гапусі змикались повіки й ніздрі на морозі, вона дихала, мов риба, кліпала очима, розтуляла губи й злизувала їх. Горнулась від холоду лицем у піднятий смушевий комір теплої лінтверевої кожушанки. Лице її виглядало окутнім на висках, зеленкуваті сірі очі скісно примружувались: ніби лукавлячи, дівчина намагалась лукаво посміхнутись, а то їй здавалося, що парубок придивляється до її очей і пружок під лівим оком прімічає, що їй пече на холоді, Гапуся все хоче дістати пружок кутом коміра, і призналась, нарешті, що то в неї від вил залязних, пропорола ріжком у клуні поночі...

— Боже, якби показати, де я так попоролась вилами, що на мене зашивана кажуть. Бігла, сама не знала куди, гину! — кричала матусі. Потім дід вигой березівкою, та й нічого нема: стегном по вилах спустилась була з стіжка...

У конюшні гайдамака почав бити коней, щоб нагадати про себе.

— Скільки тобі років, Гапусю?

— Шістнадцять було восени. Тепер підросла, — кажуть батько, по Пилипівці хочуть засватати мене, а матуся перечать.

— Чому?

— Щоб більше підросла, — кажуть матуся, — бо тяжко мені буде замолоду жінкою ставати.

Гапуся й тепер не далася поцілувати себе, відхилилась непостережно, а Самійло непостережно задивився на зорі, наче б він і не намірявся зненацька поцілувати дівчину. Шумів нечутно лет шаленого холоду, на верховіттях ламалась галузь, десь падав птах з гілля в садках, і далеко-далеко бив у ледяний простір дзвін. Дзвін доноситься від церков по селях над Хоролом, з Зубівки, Біликів, із Миргорода. У Миргороді б'є у Маленькій церкві, то дзвонить сторож Хома, чоловік понад сімдесят років уже з широкою сивою бородою на широкі груди, потім він став праведником — помер на Великден, коли Царські ворота в церкві відчинені, й душі праведників відразу йдуть до неба.

— Семизір'я — Великий Віз — хилиться донизу війям, — показував Самійло дівчині, щоб замішання своє приховати. — Козаки ходили походами, чумаки по сіль ходили до Криму,

і по тому, як нахилялося війя, угадували пору ночі й напрям шляху свого, за війям і назва Віз склалася. Поетичні й виразні назви у нашого народу! Одначе гарно було б назвати Семизір'я Журавлем! При колодязях та криницях журавлі в усій Україні стоять, ніби знак нашого краю. Брала б воду дівчина, як ти, Гапусю, гарна, та й співала б до Семизір'я-Журавля, що ніби птах піднеслося кружляти над Україною!

Вертел у хаті пересягав можливі межі, ставав позаумовним, бо вже промовляли не самі пристрасті, але й наявні антиподи. Проснувшись на печі у великій хаті — дід Ноджа також встряває в дію предивного вертепу, однаке лише як слухач.

Приходить тема „татарських людей“, у нації процес історичного розвитку триває, як ріст живого організму, невпинно, обставини творять клімат цього росту-розвитку, і ось питання, як з народом? — співдіє він з цим процесом чи перечить йому? Дуже розмаїті його елементи в антагонізмі та протагонізмі чинять боротьбу, яка складається на той процес: хто ж у цій боротьбі з вітчизною, а хто відхиляється до татар?

— Нашу національну історію рахувати маємо уже від першевваного апостола Андрія, це той період, коли в нас довершились етнічні формування і ми стаємо народом, коли з антів ми переходимо в слов'яць, — означення ці, безперечно, умовні, бо то сусіди так нас називали тоді, головне тут сутність процесу, — каже преспокійно Піща́ль, вірячи, що його розуміють — джура, один і другий побіч на солом, бо хлопці вчилися у школі.

— Якщо на такому великому просторі, — каже він, — від Чорного моря до північних, теж чорних, смуг лісів, та від Задоння до Закарпаття складається тривке підґрунтя культурної єдності: звичай, господарство, обмін, — силою якої, єдності, сконсолідована духовно й психологічно людність утриває своє буття на такій висоті рівня, на якому посілий простір оформлюється у свою землю — у вітчизну, — то який це процес?! Це процес створення народу, а народ кладе початок національних формувань! Народ не тільки посідає простір, він творить інститут управління й оборони його — державу, а держава — це колиска нації. Ця доба зачинається в нас від будування укріплених городищ, коли населення на нашій землі стає

войном і протиставиться інвазії скитів, стає оборонцем вітчизни своєї.

Піщаль розповідає з широкими екскурсами, наче лекцію читає студентам. Дід Ноджа його також слухає, не розуміючи, звичайно, але слухає з самого пошанівку до того, що є люди в нас, які так багато знають.

— Тоді вже славилась земля подвижниками свободи. А кати знали найлютіші засоби нищення й тортур людини вільної — огонь, петлю, пилили навпіль її сирицею, якби пилкою... Подвижники апостола Андрія заклали твердиню державного формування і в нашому краї... З Києва благословленного прийшли ченці до нас на древні пущі, над Пслом заклали обитель святу, що стала укріпленим городищем. Сорок ченців трудились в обителі напочатку, довкільний люд хоронився в укріпленні від нападів ворога цілими громадами з отарами й майном. Від монастирського підземелля монахи проклали хід під Пслом, щоб можна було вийти в далекі ліси за водою на рятуванок людям, якби стіни й брами не витримали ударів. Про той хід мали знати лише ченці, під найтяжчими муками не смів зрадити підземного ходу подвижник-чернець, хочби й сирицею пилили його навпіль. Упала обитель, коли повелись татарські люди в громадах, вони зрадили вітчизну. Це категорія людей, що з'являється завше в нашестя ворожі. У боротьбі ці люди пасивні, ховаються від повинності, щадять власні вигоди, цураються жертвенности, не зносять терпінь і легко зв'язують себе з ворогом, тоді волею й неволею співдіють з ним, таких людей і назвала наша історія „татарськими“...

У діда Ноджі на гарячім черені холонуть ноги, вслуховуючись у таку повість, він ворушить пальцями й дочувается в долонях шапки Романової, онукової, що завше з'являється йому, як нервовий тик присутністю в жмені, коли він згадує ту прикру подію, коли стрілив онука за лошицю-ластівку.

— Хід той під річку існує досі. На пам'ять сорока ченцям поселення назвали люди Сорочинцями, ще й тепер пізнаються вали первісного городища. На місці, де була свята обитель, гетьман Данило Апостол поставив церкву Святого Спаса...

— Стрілися мені в дорозі семінаристи, — нетерпеливиться Вернигорина пристрасть, — а це дяк читає містерії.

Гапуся питає Самійла, що таке астрономія, і він пояснює.

Дівчина обурюється таким сенсом предивної науки — чи ж зорі падають на те, щоб іх школярі рахували.

— О, Гапусю, та я не жартую, астрономія — наука про зорі. Яка то краса, скажімо, серпневий зорепад у сузір'ї Перссея. Отак лежати горілиць і рахувати, скільки на хвилину падає зірок у полі зору. Тоді люди сплять і не бачать цього чудово-го явища золотого дощу! Це ж наука! Кеплер припускав, а ми дошукуємося катастрофи, яка стала джерелом зорепаду. Ще випадають зорі великим зорепадом в другій половині квітня в сузір'ї Лри, а в середині грудня — у сузір'ї Близнюків...

— Близнюків?! Яка це назва, мабуть сам вигадав, щоб мене соромити.

— Гапусю, поназивали так зірки й скупчення їх ще перші астрономи у старі часи, щоб ліпше розрізняти їх, там є й Діва й Лебідь... Падають не зорі, а уламки великого небесного тіла, що загинуло, метеорити, вони здебільша згоряють, пролітаючи, й ніколи не мають падіння, ми тільки кажемо — падають. Зорепад рахують, бо то важливе явище для науки.

Дізнаючи інтимності й легкого посортому, що як легке почервоніння, якого й приховуючи не бажала приховати — Гапуся шкодувала, що не розуміла дотла такого пояснення, шкодувала за таку правду про зорі, бажалось їй, щоб то була Самійлова вигадка, а вона б заперечувала її, і хай би його бралось посортому, щоб і він червонів і дізнавав інтимності до неї. Вона бажала оповідати — що сама знає про зорі — вони падають на приміти, дід їхній найліпше знається на них, як зорі падаючи ще зимою провіщають, яка весна буде, який урожай, коли буде добрий повід на коней. Його продражнили турецьким дідом за таке відання, ніби він у турків того хисту набрався, на Балканах у війні з ними буваючи. Поодинці зорі падають на смерть людини, зіходять нові на її народження...

Самійлові бажалося, щоб — як би наука не розвивалась, — але отакі поетичні уявлення не зникали в народу, вони в житті будуть, наче квіти, що скрашують сад.

Панас заснув на соломі, на блідих його щоках палав запечений у грудях огонь. Прокричали другі піvnі. Усміхаючись своєму серцю, вдячна нагоді за гарні враження, клалась дівчина спати. Піщаль не сходив досі з кону. Навідавшись до коней, Дадон умощувавсь на нагрітому місці, дослуховуючись до па-

тетичної ораторії підозрілого noctilжанина. І Гапуся турбувалась, щоб Самійло не прийшов до неї, бо сорому їй буде тоді на всі хутори. Примха цієї ночі звела антиподів, щоб вони мутились своїми ідеями й виводили на кін гарячі пристрасті, як віру подвижники, за яку важили власним життям.

Якби тут була присутня Килина з її пристрастю, вона обом антиподам проспівала б ту саму славу: обидва вони архангели, як Михайло й Гавриїл — переможці переможної сили: обидва вони переможці Антанти — Піщаль і Вернигора, перший погромив переможців світу в одеськім десанті, французів, другий погромив у Криму білого барона, інспірованого англійцями. У Килини потім вони обидва стрінуться на передсмертнім по-тиску руки й прокажуть один одному найпростішу істину — ворога треба бити так міцно, щоб він ніколи не мав часу вчитися на власних помилках, бити так, щоб ворог звироднівавсь, і забував вчитися на своїх помилках, тоді й у нас помилок буде менше. Але ця зустріч станеться в них тоді, коли вони обидва будуть обеззброєні. Триматимемо їх обох при гідності та сама гордість переможців над мисливцями за білими плямами на мапі світу.

Вернигора слухає нервово, йому імпонує розмах екскурсу до минулого, однаке, звідки в народу комплекс скиглячої чайки? У народу з такою глибиною історичною мав би бути орел символом, а не сентиментальний беззахисний птах. Орла нам хтось підмінив, мабуть, адже ж він більше присутній в народніх поетичних твореннях. Максим звертається до пам'яті свого роду старцівського, Вернигорів, по батькові й дідові, й наповнюється гордістю з того, що в його роду таких слабувань не існувало. Батько його сліпець-кобзар замерз у мандрах при безлюдній дорозі. Виростав Максим на клинцях цвілого життяка, збираних матір'ю-поводаркою. Добре тямляться йому пісні, співані жебраками на ночівлі у притулку Вернигорів. З тих співів виростала його ненависть і любов. Ненависть до духовного слабування у калік перехожих, до їх містицизму суєвірного з покладанням на того світне милосердя мученим і глупу покуту мучителям. Почування його складались земні — любов його зростала до подвигу незрячих подвижників, що жевріючими зіницями в отемненій голові прозрівали до бачення того славного дня, коли люди царя до ката поведуть! Змалеч-

ку карбувала його душу нудьга й наруга, його мати втекла до старців з покоївок, і підлітка-пастуха дратувала рознесена злослива неслава про вдову — що на її ребрах тряслися торбами жебраки, як помстою, упиваючись насолодою. Вдова-мати у військо його не віддавала, пішов він сам. І мабуть що він більше мстив з почуття кривди, як святився подвигові, що вів до мети.

— Легенди про чайку-небогу не перекажете? — питає Вернигора тоном, з якого Піща́ль не розпізнає — свій чи ворожий запит? — Народові у легенді підмінено орла плаксивим птахом, втрата не віднаходиться сотні років і загрожує нації ідейним падінням...

Кінчилася ніч, як звичайно й буває у вертепі. Стерігши ко́ней, вартовий Піща́ль промацав на Вернигориних санях чоботи добре в мішку й переклав мішок до своїх саней. Дома Дадон відразу впав на здогад, хто ночував з ними на хуторі в Нодж. Однаке він бажав не лише бути правим перед своїм начвіддлом, але й повідомити його з фактами в руках. Щорання переїздив Дадон Сорочинським шляхом до бурт, дошукуючись розгадки: він розумів характер хутірських повстанців, заволодівши військовим нарядом Вернигориним, вони спокусяться повісити з нього опудало на* глум.

— Де ж вона, крадіж, знайдена? — не оглянувшись спітав через плече Вернигора.

З одного жесту, розмахом прославши по підлозі випорожнене опудало, Дадон поступивсь на крок, чекаючи. На лиці його значились риси знайомої маски — мовчазно стримуваного усміху, однакового при злі й радості: усміх значився пругами вниз від уст, глибоко під шкірою.

„Вер'овку на шій в моєї тіні постарається показати мені?“ — обурювавсь Вернигора takoю прислужністю свого ад'ютанта. Мотузка лягла по гаряче дубленому кожушку, мов гад, вузлами.

— Прибери! — бридливо сказав Вернигора. — Закопай або спали!

Дадон уже віdstукував свої кроки далеко по сходах внизу, але проклята його маска з різцями на жовтуватих устах не стидалась у віччу. „О, знічев'я ми ще не ввремо! — подумалось мимохітій Вернигорі. — Однаке, в чому запорука на невми-

руще? Одиниць убивають. Запорука в народі — народ живе безсмертям! — зрозумів суворо Вернигора. Яка страшна річ відріватись і загубитись від народу. З народом Неронович ма- бути не загинув би“.

— Так он який він, незугарний, антипод мій! — прорвало- ся вголос Вернигорі обурення. — Тепер я душу його знаю ма- настирську!

Вернигорі й уявлявся щонайбільше сільським учителем Піщааль, замучений понадсильною ідеєю. З пожовклим носом і великими очима, запалими й стемнілими на блідому лиці. На- останку уявлявся він ще й засидженим, нерозвиненим у пле- чах, може й коротконогим, плоскогрудим з цупкою й залоє- ною довгою чуприною на вуха... Здібним лише на дрібну по- мсту.

Наче відлуння далекого поклику, відзвивались в замерзлій школі кроки Вернигорині, коли тиша встановилася й він ли- шився сам наодинці знову з своїми думками, по відході Дадо- на. — „Ми будемо йти через найтяжчі випробування, але ніко- ли не спинять нас ворожі обставини!“ — підказувало відлуння думку до настрою. Вернигора дивився в замуровані кригою шиби й нічого не бачив на вулицю. Опустіла на різдвяну перер- ву школа наче вмирала.

До революції в цьому чудовому для школи на два поверхи приміщені, збудованому Земством, була гімназія. Через до- рогу-вулицю тим самим коштом була побудована промислово- ганчарна школа імені Гоголя, прославлена на весь світ чудо- вими зразками майоліки, вироблюваної на багатих експонатах місцевих глин. Вчувається Вернигорі пересичений гіпсом і фар- бами пахіт робітних кляс. У тому пахоті зростала його моло- дість. На фасаді школи з червоної цегли, в ніші поставлений білий мармуровий бюст патрона школи між двох муз-богинь, виготовлених на повний зріст з іскристого мармуру. Сам не знов, чому тоді, проходячи до школи, хотілось йому перебігти поріг, щоб не гнутись, відчуваючи над плечима гніт, діючий згори, де мармуровий бюст. Холоду в скептичному усміху па- трона не зносив? Наче б з якогось пануючого осуду син жебра- ка-бандуриста й матері-поводарки, ідучи на навчання до школи, хилився під скепсисом мармурового усміху з ніші, що наче б завчасний присуд перетинав йому майбуття.

Працюючи при горнилі, випалюючи пробні роботи, дивився молодий Максим у прозірку, слідкуючи за процесом, в якому чарівні огні перетоплювали сирівець на тривале творення хисту. Огонь з горнила запалював у ньому відчування волі до чогось більшого. З такими почуваннями й повела його за собою революція. Лишилась нескінченою талановито задумана дипломова робота, загубились з виду перевесники, хлопці й дівчата, що впивались опоєтизованим етнографами ганчарством. Перед ним розчинилася грандізна школа життя.

Сkeptичної посмішки не затратили досі мarmурові уста в ніші на червоному фасаді школи, однаке непевний у ганчарстві учень не схилить ні перед жодним втіленням сумніву своїх дужих плечей, твердо навчений самим життям певності. Хворобливий геній сумнівів невидимо посміхається ось ніби крізь крижані шиби йому. Не віриш, генію, в народ?! Смієшся з нації невмиваних Солопіїв? Ти ж бо також зачинав їх вести. І куди завів? У дурники! На Вакул вивів. У прозірку незабутнього горнила Вернигорі мерехтить, наче золотий дощ, перспектива народньої революції. Що з того, що досі народ витримував бути безсмертним, але ж набутки в нього наче посмертні, тільки туга незугарна по тому, що було колись та вже не вернеться.

Прийдуть великі люди в народу— з пастухів і колядників. Чуєш, генію, стукають вони в мури святынь, відчиняйте їм двері до науки й освіти! Тоді перший день школи у нашого народу буде найбільшим національним святом. Звичаєм стане кликати на весілля другими батьками учителів, що освіти та знання вчили молодих. А пам'ять з тієї чести, коли кликали першими на таку урочність поліцая та дяка, западеться, наче кривда. З гарячими роздумуваннями пішов Вернигора звідси прямо на виставу до Народного Будинку.

На виставі сприймався Вернигорі Піщаль у подобі Сави Чалого. Чоломбітько Панас грав у гарячці. Його воління концентрувало в згусток духовну енергію і ще відхиляло визначений уже біологічний кінець. У грі юнак досягав омріяного — найвільніше виявити дізнаваний у себе талант. Воля! Коли в людині озветься обдарування і ніщо не переслідує прояву його — це воля!

З хуторів на виставу прибула Ноджанська Гапуся. Знадилась вона побачити Самійла артистом. Мати вирядила її пого-

стити в ведмедівської тітки, побувати між людьми, бо сидяча дівка марніє, до церкви сходити й принести Хрещенської святої води для хутора. Не забула Гапуся й пирогів узяти: манила себе дівчина наївним милуванням інтимним, коли Самійло, смакуючи, хвалитиме її за вміння пекти пироги.

Виряджаючи, навчала мати не йти до Килини, не нагадувати їй Нодж. Дівчина припадала до матері на відході, ніби їй назавжди з дому йти тепер, якби заміж збираючись, тужила, одначе її дуже хотілось іти з хутора між люди.

Місто здавалось Гапусі таким же хутором, тільки побільшеним та ще з церквами. Таке ж воно в снігах, вигонами-толоками довго йти, навпростець, з кутка на куток. Ганок Народнього Будинку оформляли круглі білі колони, східці до входу вели широкі й високо, мов у церкві. Порівняння накликало дівчині острах, наче б вона на гріх сюди йшла. І коли опинилася у залі, тъмяно освітленій гасовими лямпами, раптом здалося їй, тепер її й потягне по нахиленій підлозі до підземелля гріх. Перед завісою мигтіло світло знизу і за перетинком музика лагодилася зачинати: музиканти пробували духу в міdnі труби й лякали дівчину.

Гапуся ніколи не була в театрі, пішла тепер потай від матері, знаджена хлопцем, що вподобала його. Острах і цікавість важились у дівчини безперестану, ѹ вона не забувала триматись за лавку продовж усієї вистави.

Панас грав у близку! Жупан і шабля при боці були, як на янголі, на ньому. В останній дії вийшов він на кін з оголеною шаблею й пов'язаною головою. Ознаки знаменували боротьбу, в якій він заплутався. Самійло грав Гната Голого у кожусі, нивернутім наверх вовною, одягненім на тіло без сорочки. Немов брати зачинали грati хлопці, але Гапуся уже пізнавала, що Саву уб'є Гнат, і чимдуж трималась за лавку. Мерещилось ѹ дивне, як на небі незнане явлення, питання — чому? Чому, стаючи свідомими, українцями, люди зачинають ворогувати й лишаються непримиренні? Хіба доки несвідомі, вони ѹ не мали б ворогів? Ніби під вікно, збоку лаштунків, обзвивається Гнат — пугу!

Невимовну фатальність являє Панас у рисах свого лиця без гриму, в подоланих рухах, у голосі. Піддаючись острахові, Гапуся оглянулась, міцно тримаючись лавки. На залі тиша ѹ

затаєне чекання. Лойові лоби великими рядами лисніли відблиском світла зі сцени. Незнано звідки взявся постріл.

На сцені світло намагалося втриматись проти подуву з зали, де вихором змішались лойові лискучі лоби. Намагається світло засвітитись на залі, але на цю тривожну мить наче десь поділось повітря, як і Гапусі з віддиху воно втекло, і немає чим відхлипнути світлові, щоб запалати.

Сполох перенісся на все місто. У сусіднім Клубі Революції ставили п'есу „Степовий гость“, у Просвітах на Портянках і в Ліску також ішли вистави, на самім фіналі публіка утікала через вікна. Килина ненароком стріла Гапусю й заспокоювала її, умовляючи піти до неї на ночівлю: куди б вона бігла сліпицею, якби не перейняла її? Додому вони пішли не вулицею, оминули місто льодом по річці, зійшовши вниз коло мосту, прямуючи навпростеъ на Гаджаківщину. Затінь від лоз хоронила їх невидимими на білому сніговому тлі. За горбом по Сорочинській вулиці вчуvalась метушня. На Пожежі хтось вистрелив. Постріл відповів з Степуриного хутора. На Довгому Озері озвались собаки, пісня парубоцька урвалась. Хутір у кілька дворів лежав навпіль відстані межи Кільдішем та містом, розташований довкіль торфовища з великою лисиною води посередині, озеро давно заокруглилось і не було довгим, однак хутір називався власне Довгим Озером. Глибокі ями від чортогів свідчили про великі води, що формували вибалок. Дубчаківці з цього хутора виходили в наступ на місто, зачинаючи повстання в 1919 році.

У Гаджаківщині й суміжних Храпалевих садках було глухо. Втішена спокоєм дома, Килина завісила важкими килимами вікна в світлиці й при світлі гамувала бентежну Гапусю.

— Заспокойся, молода недосвідчена дівчино, — то ж бо тільки театр, убивства не сталося, — казала.

На Килині не знятий був грим, брови її клалися бистрими рисами за окутні кісточки над очима, очі були підведені тіннями синіми знизу, вона владно скоряла дівчину, і та схилялась під гарячу її руку на теплі груди до теплого грудного голосу, страждаючи уявою крові та ненависті. Уява тримала невідступним образ з театру, де так люто прогриміли постріли межи людьми.

Перший постріл на залі зірвав Ноджа Роман, цілячись у

Килину, що грала Зосю, кохану Сави. Вона на диво не дохитнулась з несподіванки, стояла й лічила спалахи в огудненій залі, де крізь дим закружляли лисніючі лиця. Хтось згасив світло на сцені, темінь заслонила її, тоді вона пізнала при собі руку Вернигорину й стук його серця. Максим вивів Килину на бічний вихід і велів чимскоршє дістатись додому: може початись повстання, більше сказати не мав часу, бо Дадон невідступно чекав на нього.

Мабуть востаннє діходив тепер Ноджа Роман **тями** — що його мутило? Чому він, ненавидячи Килину, не міг подолати в собі ревности до неї. Такою, як була вона цього вечора, він не уявляв її досі. Розгадка стала настільки очевидною, що він захлинувся власною отрутою: вона ще за ним будучи уже перекинулась була до Вернигори — припускав. Так он чому бунтувалось його чуття, коли він на білій постелі в дідовій коморі умирав: серце чуло й не прийняло її.

— Перед духовним зором народу переходить на сцені акт зради протинародної, це велике знамення — якщо народ стріляє в зраду! — висловлювавсь Вернигора на засіданні політосвіти й ніяк не каявся, що дозволив ставити п'есу. — Великим хистом володіють наші артисти, коли вони так глибоко зворушили серця!

Слідство нічого не встановило — чому й хто перший почав стріляти на залі. Треба думати, що до залі проникли підіслані Піщалем повстанці. Могла й молодь прийти на виставу зі зброєю, якої ще досить переховується по дворах. Це складний процес і слід розуміти ту обставину, що в людей з перетягнутими інервами зброя сама починає стріляти — з'ясовував Вернигора на таємному партійному засіданні.

Другого дня по відсвяткуванні Нового року хоронили Панаса Чоломбітька. „Замучили хлопця...“ — сказав батько, пригадуючи причину його невилікувального захворіння на легені. Можливо такий кінець вистави прискорив йому смерть. Перечуленість у народу також велика в такі дні. Похорон молодого студента й актора, знаного на повіті, з пам'ятною недолею його, перетворився в маніфестацію настроїв проти ворога взагалі.

По церковній відправі хоронили громадським похороном. Несли портрет Шевченка й вінки ялинові. Гапуся плакала за Панасом. Розгадували люди, не знаючи її, звідки взялася ця

дівчина ревно побиватись за парубком у труні? Пов'язали Панаса хусткою шовковою, як нареченого, а дівчина відбуvalа наречену, і похорон складався на старовинну урочистість. Молодці нанесли повінчальних вінків і стрічок спорядити Гапусю до такого відбування. Самійло, йшовши з нею в парі, справляв старшого боярина Панаsovі. Він не стримувавсь задивлятись у скісне лицезріння дівчини й примічати синій пружок під очком, де трималась слоза, засвітившись повною краплею. Коли сльоза скочувалась, немов зірка, він відвертавсь.

З великого морозу скрипіла дорога, наче під важко вантаженим обозом. За дружок та боярів була кутчанська молодь, хлопці та дівчата з Личанки, з Ведмедівки й Ліска. Об'єднані хори співали — козака несуть і коня ведуть, кінь болівку клонить, за ним іде дівчиночка, білі руки ломить... Ні одна стрічка людина не минала жалобного походу, виходили люди з дворів, стаючи до лави. Труну несли з Собору Святого Спаса до Маленької церкви Успіння Богородиці. По Сорочинській вулиці похід видовживсь на велику верству. Коло ями хори співали думу про Морозенка: „живцем серце виривали... Тільки мужні голови не никли й не ридали твердіші серця.

Наостанку прощав побратима Самійло Балаба:

— Посвідчу за тебе востаннє, мій соколе-брате: обидва ми почували в собі талант до великого! Разом шкодували, що Сорочинська семінарія погано розвивається й шукали іншого шляху. Мріяв ти піти в науку до славного Симиренка ставати великим садівником під його мудрим досвідом! Довго мені буде сумно без тебе, побратиме. Може я й не вийду на астронома й не стану великим математиком. Однаке я йтиму, хоч і падатиму. Я посвідчу до людей про те, що вже на собі знаю, і хай в усій Україні чують мене! — Тяжко буде молодим нам іти до мети, бо заздрісні вороги убиватимуть нас за наш талант. Ми хоронимо в мерзлу землю убитий талант!..

Маніфестаційний відгомін похорону відізвався в усьому повіті. У Сорочинській семінарії, де добре тямili трагічну долю молодого Чоломбітька, відбулася по ньому громадська панахида, з співами й промовами. І, нарешті, на Хрещення під Бірками порубано було продотряд, на шляху до Зінькова. Хутори зажили настроями видимого повстання.

З губерніяльного центру пішли обіжники, застерігаючи про небезпеку контрреволюції.

Вернигорі дрижав папірець, затиснутий у твердій п'ятірні. Обіжник наказував зібрати підвладний йому відділ ББ й підпорядкуватись штабові військових частин, дислокованих у його повіті. На отамана Піщаля готувалась карна експедиція. Надвечір, проти дня, коли в людей Різдво випроваджають, прибув кінний гінець з оперативного штабу. Відділ одержав наказ вирушити.

Подратування не лишало Вернигору всю дорогу до Сорочинець. При в'їзді до містечка Вернигора скомандував пришикуватись. По три вершники в лаві у п'ять лав відділ продефілював повз свого командира, що ще раз, тепер по переході, вдивлявся у герой Перекопу, і вони перед його зором уже дошукувались у себе знаної їм мужності.

Збував ніч Вернигора в Нероновичів. Софія в білій сорочці, пишній на грудях, в картатім станку, ступала живо по пшеничній соломі босими ногами, щиро служивши бентежному гостеві. Вернигора не п'янів і не бажав п'яніти, але пив лише міцно, тільки тому, щоб час минав скорій. Софія випила з ним також чарку до дна, щоб ворогам не було добра, й заспівала про тую вдову, що, виховавши сина, в військо віддала...

Бої розгорнулися коло села Бірки. Виявiti отамана виїшов з Зінькова загін кінноти під командою Саврюги, повітового начальника відділу ББ. Головну силу складав збрійний батальон з окремими відділами піхоти й артилерії при основній кінній силі. З Миргорода ішов окремий підрозділ червоних гусарів, формованих ще на польському фронті. Завдання полягало в тому, щоб утягти отамана в бій і знищити всі його сили. Миргородська група мала наказ іти обходом від Сорочинець з півночі, перетнути повстанцям можливий відступ у район Гадяча, де купчаться більші сили контрреволюції. Оперативний штаб враховував і той випадок, коли при розгромі „банда“ розбігатиметься по хуторах, тоді треба роздрібнених сил переловлювати втікачів. На Вернигору покладено завдання піти глибокою запільню розвідкою. „На пробу кидають! — оглядаючись на справного, мов машина, при ньому Дадона, подумав Вернигора. — Пробують звідати, чи завагають палити хутори?!"

Гей і шумить же сніг під копитами й відлунюється в верховітті шпилькових лісів. Мов стара мідь, залисніли старою кров'ю поли похідного кожуха, і під вітром чуються, наче панцир на колінах. Груди Вернигорі зіп'яті ременями навхрест поверх кожуха, на ременях славний його мавзер-чорт у березовій лякованій колодці й шабля, з руків'ям, налитим оловом для замашності, якою Вернигора міг рубати вершників разом з хребтами арденів і бітюгів в артилерійських врангелівських запряжках.

— Добре було Сіркові мати проти себе ногайців, а в Чорній долині наздогнати й вирубати до ноги сім тисяч татарських людей, отих „своїх“, що побусурманились та потурчились, — пристрасно міркує Вернигора.

Піщаль був добрий місцевий стратег. Люта зима й глибокі сніги помножили його сили! Знав він, що ворога можна бити там, де він слабіший природньо навіть. Повставати можна з лісів, викликавши ворога на певний розгром, щоб слава перемоги над ним ударила дзвонами й скрізь будила відвагу повсталих. На стратегічному таланті Піщаля заважив його освітній фах. Будучи істориком, він докладно знов усі успіхи й поразки козацьких повстань і походів. Послужив він добрим дорадником у штабі Тютюнника в частпротифранцузької операції! Ко-зак у полі воїн, місто безсильть його. Скупчений у місті ворог завжди виходить сильнішим, нападати на місто, щоб починати повстання, Піщаль не важивсь, його вояки були тими ж козаками в бою. Навіть Хмельницькому не дала доля прославитись переможцем міст, і він не важився брати Львова чи йти на Варшаву.

Закликаючи повстанців до бою, отаман казав їм пам'ятати, що треба битися так, якби на сотню хлопців нападало п'ятьсот ворога. Тоді — каже — ми подолаємо! Нехай ми покажемо переможцям світової інтервенції, як їм буде, бившись з народом!

Саврюгу Піщаль узяв живим під Лютеньками. Змусив писати донесення такого змісту: „На Бірки ворота відчинені. Прискоріть марш. Треба більшої сили, щоб заодно з землею рівняти бандитські гнізда“. Потім віддав його хлопцям зарубати, хай поляже смертью ворога.

Донесення доручили піщалівці, переодягнені на саврюгів-

ців. Поступаючи на донесення, зіньківська група рано вступала в Бірки, був той день, із Різдво випроводжають, коли подвійк неділях учили свято вигонили качалкою за ворота, кінчуючи піти та туляти. З лютого морозу село куріло в бору сивим димком; як журіла мерзла хвоя. Повстанці щілу від клякливісного глибокім пішли на ворога рукопаш з найближчої віддалі, як на досягнутий мету. Піщаля добув відсталі зброй, а хлопці від ваги. Три гармати отаман поділив між ліпшими куренями. У першому курені командувати гарматою став Нодка Роман. Кувати перемогу отаман зумів, але залізо доки гарячє. Він устиг перестріти настанку ще й ту силу, що з миргородського напряму, від Сорочинець, надходила під Бірки о полудні.

З маршів ворог не зумів роагорнутись до бою в глибокому снігу. Гармати били з хутірських клунь прямим попаданням по колоні. Кінна атака була неможлива. Червоні гусари спішувались, щоб брати гармати штурмом. Їх піцими й добивалися. Погромлений ворог не міг рятуватись упорядковано. За недобитками гналися вже найзатягіші на розплату молодожони. Пострічався Вернігора тоді її вкантіподом своєї у лісі. Почленувавши ворожу силу, Піщаля виграв усі бої, вертався з побоєвища, що називше прославило його на хуторах. Вернігора виходив з правого узбіччя розвилку, Піщаля завергав на ліве його узбіччя, стрічно виходячи зниау, де розвилок сідавсь в одну дорогу. З загону юсобистої охорони отамана відділилось кілька повстанців, охочих на відвагу, яка завше легко нападає переможців. Перших вершинків Вернігора прийняв на себе, не розганяючи коня.

Загони зулинились, командири виїхали ближче до розвилки. Вернігора відразу впізнав досі нестріваного Піщаля, он білому, наче срібло, коній здивувався. Русавий тонкий суб, кинутий набік з лиця, наче напохвани гарячою рукою, вибивавсь косинцем з-під сивої смушевої шапки, заломленої енергійно, відкривав відразу всю таємницю характеру і вроди хибно уявлюваного антипода. Це був прослий, сплещистий молодожов, русаві його брови на світлім лиці були наче зіблени, а лиці від морозу й вітру наче запеклося. Очі його притемненій не дивились непоступливо й відверто. Вернігора бачить жодної, на його зір кладуться прихмурені туні-брови, жутасте єдборіддя тисне на комір, і уста стають рубцоваті, затискаються

до лівого кута, однаке іронія не береться в згусток.

— Так он який ти! — проказав Піщаль, пізнаючи Вернигора.

— Тебе я теж пізнат з першого кроку! — відповів Вернигора.

Коні без понуки пішли назустріч, переймаючись відчуваюною волею своїх вершників. Набираючи розгону вдарились. Однаке вершники поклали долоні на руків'я шабель і завернули коней для розгону. Загони стояли, мов пришиблені.

— З тобою славно буде вдаритись, не таким підлим виглядаєш, яким ти уявляєшся, Вернигоро, — проказав Піщаль, стримуючи коня в розгоні й не вірячи, що поєдинок станеться. Однаке зблизька він дізнат на собі кляту усмішку антипода й здобувся на власну клятість. Піщаль рубався з лівої руки.

— Переміни у праву руку зброю, бо ми ніколи не кінчимо! — гукнув Вернигора, дізнаючи талант на шаблю в противника.

— Неславно буде, коли впаде зарубаний хто з нас через пристосування: рубаймося такими, як мати нас породила!

Коні бились грудьми й знемагались. Коли коні впали на коліна, вершники пощастили коней і розійшлися, непогамовані, люті й похмурі.

Вичекавши, щоб переконатись, що Піщаль не вернеться напасті загоном, Вернигора рушив вертатися з лісу. Хіба нещадивий недотепа спробував би губити загін на глибокім снігу, де неможливо ні розігнатись, ні розгорнутись до бою. Іти далі треба обачно, бо можна натрапити на головні сили повстанців. Вернигора не припускав, що вони вже розходились по хуторах Різдво випроваджати. „Ну й хто ж із нас може щиро почувати себе, що він дужчий?!” — роздумував Вернигора про себе й свого антипода.

ЧАЙКА

Баляда про дитинство

Місто було давнім, за Гетьманщини значилось осідком козацького полку. По господарських дворах досі переховувались оривки кінної зброя козацької, кутої мідлю та сріблом для окраси. На весілля споряджались світильники з шаблею: краючи коровай, старший дружко кресав іскру ножем до шаблі — крицю в крицю б'ючи — на можність і безпеку родові, щоб йому в цьому домі не було переводу! У метричних книгах горожан записи відзначали новонароджених — син чи дочка козака. Одначе місто ганебно не тянило ні козаччини своєї минулоЯ, ні козацького поріддя своїх горожан. А до реестру міст самодержавної російської імперії його занесено було під прикметним титулом: „нарочито невелике при ріці Хорол місто. Має одну верьовочну фабрику, одну цегельню, чотири водяних млини і сорок п'ять вітряних“. Тепер у місті вітряків зменшилось значно, зате заіснував млин з паровою машиною Тенден-Компаунд, три млини з олійницями на нафтових двигунах, кілька цегелень, працювали ще олійниці з дубом, та сама давня фабрика верьовок, де головною рушійною й продукуючою силою були сліпці колишнього кобзарського цеху. Одначе повз місто пролягла вже залізниця з приміською станцією.

Але ж це було місто й найталановитіших у світі пастухів і колядників, у народів з таких обдарувань виходять великі люди! Не один кмітливий ватаг череди у ранній історії свого дитинства задивлявся пильним розумом, чому яблуко, відірвавшись від гіллі, падає на землю, а не летить у небо?

Розташувалось місто й жило окраїніми кутками, осереддя його — з базарною площею, Земською Управою (тепер — лише будинком її) і мостом через річку — центром міста значилось. Міщани були лояльні, життя тут ішло повз зачинені вікониці Рапенків і Чхунів, що любили поспати довго й нидіти у просонні ранками. Літом день наставав раніше, від просоння

— Козаки? Білого хутір козацький був! А шлях цей ще давніший, — з почуттям зачепленої гідності відповідає Андрійко.

— То шляхи як прокладаються?! Думаєш, що знаєш? — перечить Ярема.

— Такого шляху прокласти людьми не можна.

— Ого! скільки б людей на це треба! І скільки їм днів на це пішло б.

— Знаю! Такі шляхи прокладаються війною. Війна йде, робить собі дорогу. Де пройде, там стає шлях для людей.

Далекий і давній був шлях, можна ним іти на Прилуки до Ромен і до Конотопа. По шляху глибокі колії та вибоїни з бакаями на вибалках. Щоб води снігові та дощові не змивали вторування, виливаючись на шлях, його окопано по боках. Хлоп'ята сперечаються за глибокі колії, вивернуті в чорноземі: чи возили коли гармати шляхом? Неодмінно хотілося їм, щоб возили, бо колії глибокі, розвернуті широко, тож гармати були важкі, залізні. Неодмінно з них били по буртах та могилах. А з бурт відповідали — били також гармати. І шкода хлоп'ятам, що вони тоді не були пастухами й, не буваючи в полі, не бачили того бою гарматного справжнього!

— Коли б то могло бувати? Коли бурти насипано?! — пише Ярема.

— Коли бурти насипано — ніхто не знає, — відповідає Андрійко. — З гармат били, коли революція була.

— Революція шляхом неходить...

— Знаю...

— З міста революція береться. Де людей багато: їм стає тісно, і з того зачинається революція, — пояснює певний себе Ярема.

— Знаю. З тісноти в людей сила набирається, потім сила людська, як вода загату, валить усе... — Андрійко не потрапить порівняти накопичену силу в людей з революцією, йому легше говорити про враження з революції. — У нас революція почалась з базару, — каже він. — Людей багато було й почали відна бить ув аптеці, бо з орлами царськими були, малюваними на шибах. Аптекар хотів червоним замальовувати орли, щоб не били вікон...

Андрійко присів на закопі, слідкуючи за важким джмелем, що пристрастиався спивати цвіт на великому будякові: джміль тремтів від зусилля, з яким давалась насолода, від того зусилля тремтів і будяк.

— Ото тоді було! — гукнув Андрійко. — Я ще був малий і на базар не ходив. Гімназисти кричали аптекареві — на блакитне перемальовуй! Ім перечили ганчарі з Гоголівської школи, студенти, щоб малювали на червоне! — Бий двоголових імперських хижаків! — змішались ряди, і всі-всі вікна повилітали від дрюків.

— Революція така, як і війна, ѹ людей також убивають у революцію, — підтверджує Ярема.

— Я знаю. У революцію вирізали Білого хутір. — Андрійко передихнув. Наситившись, джміль полетів, а будяк випростався, здригнувшись.

Напочатку козакував на хуторі запорожець Білий. Він будував хутір, обжив дике місце на людський звичай. Татари ніколи не могли добутись до нього, з усіх сторін була неприступна обитель сивого, як голуб білий, старого запорожця, що вмів вільно прожити життя і вільної смерти на волі доживатись прийшов сюди в надійний захоронок від татар та панів.

Без нього довго дичавів хутір, боялись люди селитись, непевним місце вважаючи. Потім зажили тут эбігці від хижого магната Вишневецького, з-за Сули з Лубенщини. Вони не боялись, з неволі втікаючи, ѹ чортівської сили. Почуваючись безпечно на втечі, спокійно жили на хуторі, хочби ѹ справді чортівська сила хоронила ѹ хутір і їх. Вільним свої віки стояв козацький хутір. А по сивому-білому, вільному запорожцеві, якби з думи козацької славному, урочище люди назвали Білого.

— Звідки ти знаєш — так легко, мов з пісні, розповідати про хутір? — позадрив Андрійкові Ярема.

— Звідки? Панас Юрієвич так розповіда.

...Налякані розвитком революції в Росії, царські генерали приймали революцію, боячись розпаду імперії. Вони ставали на службу в червону армію, щоб її силою попровадити нове збирання земель російської імперії. На чотири фронти взяли Україну в облогу, щоб не впорядкувалось тут осібне державне життя. Жандармський полковник Муравйов пробивався тоді від

пізнього осереддя міста будили пастухи, заводячи такої халянди, що дахи бляшані загиналися на кам'яницях. Іduчи на пашу, корови ревіли ревно, зупиняючись потужити за відлученим телям та за ласкою господинь, вихали дужими боками так, що шиби бриніли; немов би від гарматного бою.

Виряджаючи в пастухи своїх первенців-синів, молоді матері цілували їх у дрібні сліози на лиці, потішаючи — бо ж корови пасти треба гнати! І, глядачи з болем на поколені южки босі, матері провадили пастухів-первенців за ворота, заспокоюючи їх себе — адже ж дитина виростає, то хай виходить у люди!

Ярему випроводжала мати, підносила торбу з молоком у плящі, з медом стільниковим у капустяний лист загорненім, з маслом у логребці — у трикутником вирізанім у крайці хліба. Наказувала мати своєму первенцеві усі ласощі самому поїсти й пастухам не роздавати.

По ворзевій поле лежить у стернях, ще досягають пізні гречки, доєтоють проса, зріють сонячники в полі та картодлі набрякають. Шкоди на скотину тоді мало, а паші доста. Посилають матері пастухів у стерні пасти. З польової порості корови повно напрягають вим'я, а молоко товще на збір вершків.

Жене на стерні пасти Ярема з Андрійком Браміним, за місто, до Білого хутора, де живе його улюблена чайка степова.

Провадять хлоп'ята корови попаски Комушанським шляхом. Ще далеко ім до рудки, де водопій, обідне, тирло, і луг, з чайками, а Ярема питає, чи скоро вже?

— Не скоро! За Чорну могилу вийдемо, потім ще далеко буде! Доки пастимемо до першої рудки — сонце стане над деревами. А над головою воно буде, ѹ тіні один крок — коли доПадемо до другої рудки. Вертатимемо додому також попаски — отак далеко тобі до чайки буде сьогодні!

Ярема вперше на Комушанськім шляху. Він ніколи ще не гонив пасти в цей край. На звороті ціляху телефонний стовп підпертий до вершка високою піднорою, коли піднору поставити на стовпа, то й тоді могила буде вища. Називають її Чорною, може тому, що вислоняє обрій, і престір по ціляху значиться лише за нею. Виглядає вона потемнілою, як давнина, від якої лишилась стояти. Вітри в усіх напрямів сушать її, аносять обпалену порість, сніги не тримаються на ній. За Чорною

Ян Ярох Харківської губернії. Книжка ця, як і пісні багатою
могилою корови вільно вилістуються по закопах шляху, про-
стують попаски, набиваючи оскуму на добрій степовій паші.
Хлоп'ятам зачинається дозвілля тепер. Андрійко виходить на
могилу. Відчуваючи виклик простору, йому хочеться летіти.
Яремі могила хитається під ногами, він не бував досі так висо-
ко й не сприймав так багато простору. Довкілля засновує си-
нява прозора, наче море вона пливе округи, і могила стає хи-
стка, як човен.

— Отак зачинається море! — гука Ярема, хоча Андрійко
поруч і чує його без окрику, однака хлопцеві здавалось, що
висота, як і далина — простірна, і щоб його чули, треба го-
лосно тукати. — Як отам далеко, куди ми й не добачаємо!

— Це не так далеко. Білого хутір ще далі. А шлях іде за
хутір, за Святу гору: гора заступає його, і там не знати, куди
він дівается. Ти не бував так далеко? — питає Андрійко.

— Чому не бував? Я потягом іздив!

— Потягом?! То не далеко. У потязі іхать, мов у хаті, си-
дячи. Вагони скляні для людей. Потім виходять люди, куди
приїхали, як на вулицю, на станцію. Кіньми! Куди не йдеш, да-
леко! Бо все бачиш, ідучи, оглядаєш. Найдалі буває пішки хо-
дити. Побачиш сьогодні. І гарно — далеко бувати!

Ярема іздив до Харкова потягом. Алé не знає справді, чи
далеко воно було. Було довго й непривітно. Мама сумувала,
вертаючись, бо тато залишив їх, не схотів вертатися з ними
додому. З Андрійкового надхнення й Яремі стає гарно на шля-
ху цім, де як до моря далеко видно в далину. Мабуть шлях і
давній такий, як і далекий. Уява переносить далину у відстань:
далина стає давниною. Тому й гарно на цьому шляху — неод-
мінно ж бо давнина далека!

Голосна тиша була в полі й урочна, наче з легенди заяви-
лася. На дротах сідало лісове птаство яскравої окраски: жовті
іволги, сині й зелені дятлі та клюйдерева, червонавій сірі дро-
зі — видавонювали своїх пісень лунко, а в вербах на першій
рудці трубили одуди й воркотили гордиці. Досі Ярема гонив
пасті у стерні на південь від міста, серед степового оточення
не було таких птахів. Тут вони налітали з лісів, від Попівки,
за Святою горою, наче з бажання умисного втішатися в полі,
де багато простору для їх співу й краси.

— Це такий давній шлях, що й козаки, мабуть, іздили nim.

Харкова з червоною гвардією, щоб зайняти Ромодан і вийти на Конотоп, на з'єднання з головними силами північної армії російських військ під командою Антонова (Овсієнка)...

Про похід армії Андрійко мало тяжив, запам'яталась йому подія на хуторі. Розвідчий загін муравйовців ішов на Комишну, в обхід Ромоданові. На хуторі Білого жили Деркачі, люди з Малих Сорочинець. Ніч муравйовці пили й надалися в них, а на світанні, відходячи, порізали всіх...

Напівдорозі між першою та другою рудкою по Комишанському шляху стояв цементовий колодязь, збудований ще земством. Трапились люди коней напувати — завернули до колодязя. Зелений шарабан у них змійками в спіралі та лінії розмальований. Змійки й спіралі були з вусиками, а квіти — трояндами та виноград з колосом у китиці звиті. На такому шарабані весілля справляють; ковані колеса дзвонять у тарілки на сталевих осях, і счастье гуде, як напружена сталь. Молоду з старшою дружкою саджають на ресоровій колисці. Коні вороні й білокопиті, сильні, мов змії, несуть, землі не торкаючись. Молодій серце в долонях на груді летіть поривається, бо вона й сама до вінця не іде, а летить. У подорожніх і коні були білокопиті до такого шарабана, наче весільні також.

Степові колодязі дуже глибокі. Жнивами в них воду щодня стягають на водопій худобі. Тепер у колодязі води було вдосталь. Хлоп'ята перехилялись через цямрини й кричали в глибину, втішаючись сильним, мов орган, звучанням, що віддавала глибина могутньо, аж хиталося небо на дні колодязя. відбите колом. — Є вода, вистачить! — гукнули вони подорожнім.

Подорожніх було двоє. Комері вишиваних сорочок у них розстебнені, рукава позакочувані, а чоботи юхтові з високими халявами наподібнювали подорожніх до кіннотчиків, і ремені на них були військові. Очі на сонці вони мружили, засмаглі, мов видублені, їх лиця відблискували білими зубами на устах, а чуби їх простоволосі лежали розвіяні на спітнілих лобах. Наподібнювали себе подорожні не лише вродою, але й спритністю повертатися, гостро бачити, і виправністю в міцних руках.

— Напившись, наші ластівки війдесуть нас за Кільдіш на дванадцять годину. Ми повернемо на 'Малі' Сорочинці, а там храм сьогодні, побачимо людей, у Біликах перейдемо бродом

Хорол... — поспішно говоривши, міркували подорожні.

Коні з місця взяли, наче птахи. Розвіялись гриви, злетіли білі копита й задзвонили колеса в сталеві тарілки, немов на хмарі, в куряві все вище злітав весільний шарабан.

— Вони пробиваються кудись таємно, ніби в розвідку, — зауважив Андрійко. Йому приємно було дізнатися надхнення свого з здогадної таємниці, немов би й він був учасником її.

— Ми нікому не скажемо про них, — каже Ярема поважніючи. — У них, мабуть, рушниці в шарабані поховані, бо кінці цівок виглядали.

Привиділось хлоп'ятам багато, коли з надхнення запрацювала уява. На колисці в шарабані, у порожній шанці від вівса, повинні бути гранати, а в задку шарабана, мов собака завбільшки, мав стояти накритий сіряком кулемет на колесах. Ніби від того вітру, що знявся за шарабаном, по боках шляху, на закопах, смугами коливавсь полинець сивий. Здалеку виглядало на хвилю по холодній воді. Вітру в полі не було. Прокидався іноді свіжий подув. Далеко по шляху полинець переходив у міраж широкої ріки чи озера великого.

Корови полинцю не їдять. Вони люблять порість по закопах, спориш та пирій. Де полинцю багато, корови переходять, відсапуючись, щоб вітритись. Полинець той — то стародавнє євшан-зілля, поросле достатком і розкішно по закопах. Хлоп'ята про нього знають. Під впливом відчування давнини на цьому шляху Яремі приходить на гадку легенда, переказувана мамою, про половецького хана, його сина незабутнього у неволі. Не знати Яремі, чи бували тоді війни й революції, якщо була неволя. З цими міркуваннями його почування завжди завертали на пам'ять про батька рідного, про Харків. О, як хлопець бажав би мати батька собі! Йому здавалось, що батько лишився в Харкові, наче в неволі, став привикати до чужих звичаїв, не вернувшись до мами. Одначе він же не половецький син, і в Харкові немає князя, гудця до тата не посилали, їздila мама... — порівняння ніколи не дається хлопцеві довести до кінця. Дитячий розум неспроможний поєднати в зв'язок речі такоїдалекої відмінності. Яремі хочеться про щось дізнатися тепер, він просить Андрійка розповідати про хутір, щоб слухаючи забути пригадку за батька.

Андрійко все розповів, лишилось неприємне, бо було про кров. Страшного він не боїться, лише не любить. Напочатку му-

равйовці покінчили чоловіків усіх. У Деркачів стара баба була й дуже щаслива, вона зімліла й нічого не чула, їй і не боліло нічого, так її й покинули, думаючи, що вмерла. Наймолодшу дівку теж покинули недорізаною. Баба як ожила, то й дівку вилікувала. Жили вони самі та з собаками на хуторі, доки на Різдво малосорочинські колядники надійшли та про все дізналися. Баба з дівкою перебралися до Малих Сорочинець, жити на скові між людьми, а муравйовці приходили ще раз, відсту паючи, порозгонили собак, а хутір спалили.

— Спалили?! — перепитав вражений Ярема.

— Місце від хутора ще є та люди пам'ятають про хутір. Панас Юрієвич приходить змальовувати — щоб добро цінне не загинуло марно, каже.

— Дивно! — зідхає Ярема. — Піду дивитись, може й я щось найду...

— То не таке добро, що можна присвоїти. Панас Юрієвич бачить його — він історію бачить в тому...

Під враженням дня, що так чудово розвивається Андрійкові, він уже повністю в трансі своїх мрій та уяв, які кожне довкільне явище зміщують з його пляну й наповнюють тим сприйманням, яким він зажив тут, де й далина й давнина, змістившись, творять йому ту саму одність буття. Хлопець почувається наче в єдиній вічності, де й сонце й дерева й птахи ті самі від покону віку, і він між ними такий; то тільки люди, не здобуваючись на подібне сприймання, почуваються відмінними в часі. Отак губиться й Ярема. Ліворуч від шляху далеко зачуваються вигуки, Андрійко вгадує, що то пастухи з Твердохлібового хутора. Вони часто виходять на урочища городян, коли їх більше — вони б'ють городських пастухів, коли городських буває більше, то б'ють твердохлібівських. Андрійко по голосах угадує напрям, яким пасуть хуторяни. Із-за соняшників, що довгими гонами перетинають напрям, звідки доносяться гуки, уже показувалась спинами твердохлібівська худоба.

— Ми будемо відкуповуватись від них, якщо нападуть.

— Чому? — питает Ярема.

— Бо так цікаво буде: вони нападуть на нас, мов половці, а ми відкупимось і лишимося вільні. Побачиш, як буде цікаво. Давно колись можна було викупити собі волю. Тобі ніби страшно, Яремо, і ти нічого не бачиш у цьому полі. Колись так не

воювали, щоб убивати всіх, як тепер. Колись воювали, щоб перемогти.

— То ти так думаєш, — вагаючись, мовчазнів Ярема.

— Я не брешу, Яремо. Якщо хочеш, щоб тобі цікаво було сьогодні пасти зі мною, то не будь боязливий. Панас Юрієвич розказує, що половці наїджали аж на наші поля під місто, а місто наше було для них як фортеця неприступне.

За соняшниками відкривалась балка, твердохлібівська худоба виринала з синяви, що мерещилася над її спинами смужою через усю балку. Андрійкові, мов оголені мечі, блищали з балки роги великих волів.

— Дивись, як цікаво, — казав він Яремі, — то може бути — з балки блискають списи та шоломи половецьких вершинників, що заходять лавою на нас. Вони нас грабуватимуть. Якщо тобі шкода, Яремо, меду та й ще ласощів маминих, ми прив'яжемо твою торбу моїй Ласці на роги, вони ніколи її не піймають, а ти не будеш пограбований.

Живо хлоп'ята ув'язали торбу на роги корові й вигнали її наперед свого табуна, щоб і побачити її не легко було „половцям“.

— Ми відкупатимемось твоїми гудзиками, — каже Яремі Андрійко.

— Чому? — не розуміє Ярема.

— Тому, що не треба було надівати в пастухи сорочки з такими застібками. Хуторяни люблять усе відбирати у слабіших за них. Гудзики на тобі повідкручають, бо вони за гроші ходять у них: хуторяни продають і купують, грають на гудзики. Але ти, Яремо, не лякайся, може й ми їх подужаємо.

— Як? — Ярема хотів не боятись, але вагався.

— А так — думаєш дуже той, хто сильніший? Той, хто вміліший! Ану ж ми ліпше вміємо битись: хуторяни мало бачать людей, вони бувають дурні й лякаються відразу, коли треба здобуватись на силу.

З цікавости до можливої пригоди Ярема хвилювався, однак з непевності за себе лякався. Він не вірив у власні сили. Андрійко якби броду брести готувався до бійки упевнено. Торбу свою з простими й неспокусливими харчами надійно пристасував за плечима, щоб не теліпалась, щоб і втікати з нею й гнатися було зручно, ліпше підтяг штани, зважив палицу, поплювавши в долоні. Пастухи б'ються без помилування — аж

доки хто кого подужа. Андрійко знов, що в кожній бійці треба першому вдарити, потім не давати лежачому полегші, хочби й просився.

Бійки могло б і не статися. Однаке за хлоп'ятами стежили з соняшників двоє підісланих „половців“. Вони бачили, як Андрійко з Яремою прив'язували на роги корові торбу — у торбі могло щось бути заховане — зайшла підоозра. Підоозра родить недовір'я, а воно — злобу, як це буває від малого в людей. Сподіваючись легко подужати менших себе городських пастухів, що, на їх думку, й битися ніяк не вміють, а потім і поділитись тільки поміж себе вдвох легким здобутком, твердохлібівські „половці“ й напали злегка. Зляканій Ярема закричав таким дитячим вереском, що злякав і своїх напасників; здавалося їм — напали вони малу дитину, й налякалися: пастухи з дітьми не б'ються; хотіли б скорше втекти, бо з дітьми бувають батьки. Однаке Ярема вчепився їм у сорочки цупкими пальцями, а вереском так приголомшив, що вони й утікати не трапили, боячись сорочок на собі порвати. Андрійко відважно переміг їх. Дісталося й Йому, що й очі свічками бризнули.

Довго потім прославляли свою перемогу хлоп'ята задерикуватими голосами, глумлячись з хуторян:

Хуторяни баґачі —
З'їли батька на печі,
А матір на лавці —
У неділю вранці...

Хуторяни відповідали також задерикувато, з бажання відплатитись:

Городяни дуки —
З'їли три гадюки,
А ми просим — дайте й нам,
Вони кажуть — мало й ім...

День був чудовий. Чим біжчче було до другої рудки, до Геренового садка, до Білого хутора — то більше лучалось лісового птаства, більше співу пташиного й краси було! Птаство гуртувалось рядами на телефонних дротах і виспіувало навпекір між собою та на хвалу великому просторові, синьому небу, ясному сонцю, що гріло й не пекло в цю пору прощального літа.

— Тепер хуторяни гнатимуться за нами кіньми, — говорить Андрійко й розповідає Яремі, як можна й від кінних обронитись.

Ярема гадає, що справді хуторяни захочуть їм відплатити, що між пастухами буває, як і між людьми — як у голодних вовків, що в цьому полі й вовки шастають, як і люди, і однаково й їх треба стерегтися. Просуваючись за коровами по шляху, Ярема все більше відчував, як він у цьому полі все далі заходить у давнину, вона його забить і страх, страхается він боротьби, якою давнина переповнена, але боротьба йому й манліва й цікава, і він хотів би бути вмілим і дужим і не боятися, як Андрійко.

Сонце вирівнювалось у зеніті. Тіні ставало один крок. Віявсь по берегах шляху дикий полинець пахучий, і все повніше заливали далину міражі голубого широкого плеса вод. Корови зачували близький водопій, частіше поривалися йти до води, нарешті Андрійкова Ласка пізнала другу рудку й повела до води череду, що простяглась за нею у видовжену низку.

Рудки водяться по степових балках. Підґрунтувала вода в рівнинних обширах лісостепу залигає глибоко. На непроникливих жорстяніх вибалках збирається вода з опадів; живлячись від дощів та снігових вод, застої утворюють болота, озера, озерця й саги. Рудка — не озерце навіть, тільки „лисина“ води, поросла осокою-різачкою жорсткою, якої й худоба не бере. Часом рудка обводнюється слабим просочуванням з ґрунту, що й на джерело не збереться, але тримає воду на рудці продовж усього літа. На рудках ростуть вільхи у воді, довкіль води — верби, на сухих горбах при балці ростуть осоки, білі осики й клени часом. На деревах у захищі гніздиться птаства багато. Рудка приваблива, в степу вона як оаза в пустелі.

Над рудкою крикнув і закружляв птах.

— Біжімо, бо корови потопчути чайці гніздо! — гукнув Андрійко, хоча знов, що в цю пору чайки гнізда не мають. Одначе він хотів бігти й гукав:

— Ото й наша чайка!

Чайка зайшла високо, залітаючи колом, повернулася проти сонця; з чорного окресу її крил зійшла тінь, птах засріблився й розтанув, крикнувши, наче б переміна в невидимість ранила його.

Хлоп'ята слідкували за чайкою, вони бачили її внутрішнім зором, зниклу в небі.

— А що чайка віщує? — спитав Ярема, передихнувши.

— Не переч, я дивлюся. Нічого не віщує, — виглядав чайку Андрійко. — Або — я не знаю.

Буває почування, з яким довго й далеко ходять, щоб донести його, щоб найшло воно своє втілення в оформлену свідомість — у слово, думку, мрію: тимпаче, буває воно в обдарованих дітей. Розглядаючись за невидимим у небі птахом, Андрійко дізнавав у своїй мислі-душі те почування, якого ще не доніс до його втілення. Женучи пасти до Білого хутора, він завжди прагнув скорше побачити свою чайку: чайка залітала в небі широкими колами, чорний окрес граційних крил мінявсь у срібний виблиск, і в той мент, коли чайка зникала невидима, падав її крик: образ перевтілення в блиску сонця чорно-срібного птаха на крик, защепившись раз, кликав хлопця при згадці про нього, образ з почування — не з одного бачення та слуху, а з того скученого сенсу, збуджуваного і знаком і звуком бентежного птаха; образ, що наповнить чудове дитинство хлопцеве легендою, якої не існує, але яка уже бренить у його не-донесенім почуванні!

Андрійко розглядався за чайкою в небі. Корови мирно тирнувались під широким столітнім берестом. У хлопця русявий чубик завихрився з чола й настрішився, сірі зеленкуваті очі заблісли. Рослий і білявий, у полотняній сорочці й штанях таких, штих без кравця, маминими руками, він виглядав на класичного пастуха, якого малюють етнографи: штани підтримує йому пасок косиною через плече, на великому чорному гудзіку, сорочка без застібок і розхристана на всю пазуху, кості дитячі його стягнені обвітrenoю шкірою, а жилаві руки виказывають ознаки навикlosti до витривання й труду. Від кутастого високого чола до округленого підборіддя лице окреслювалось у чистий овал, а ясні очі, простий ніс і уста, позначені пружками, виразно показували його вроду, на яку задивлялись матері.

Підпершись до стегна палицею в кулаці, Андрійко й не рушився, виглядаючи чайку. Ярема стояв за ним поруч правого плеча. У нього карі й вразливі очі з чорними бровами від батька. За такі очі вдовиченкові співають у пісні безталанну долю, хоча доля з пісні не конче кожному збувається. Ярема також розглядався за чайкою. Поруч Андрійка він був нижчий і кремезніший, кожна лінія його форми клалася коротше й кругіше. На палицю він не спирається, стояв, наставившись до переду й підігнувши руки в ліктях. Бачивши його таким, можна по-

думати, що він забіякуватий і любить биться. До такої гадки про нього додавалось враження ще й від вигляду його після бійки з „половцями“ — нашмагані сліди на руках і колінах.

Тимчасом від шляху заявилося два мисливці на самокатах. Поява руйнувала Андрійкові надінення, як руйнує душі найдену інтимність чиясь появлена стороння присутність. Видимо напитися шукали мисливці, бо один притримав самокати, а другий забрів води набирати в баклаг, обшитий шкірою. Оглядаючись на Ярему, Андрійко проказав, що мисливці дурні не знають, де й води доброї набрати.

На воді гарно відбиває відгомін, мисливець, що тримав самокати, напевно недочув, але другий відразу почав вибродити й виливати з баклага набрану воду. Ярема більше підігнув руки й ближче ступив до Андрійка. У синеньких штанцях на пасках з перетинкою поперек грудей і в білій сорочці з яскравими перлямутровими гудзиками — в незручному для поля одягу — країному коротко — до колін та по лікті — він виглядав яскравим контрастом до Андрійка, виразно стилевого пастушка — в полотняному, з кійком, з торбиною через плече. Мисливців заінтересувала погірдлива мова пастухів про них і контраст в одязі іхньому. Однаке вони пройшли повз хlop'ят, провадячи самокати за рогаті керівниці, прямуючи до садка, може води пробуючи самі найти, або садок оглянути бажаючи. Хlop'ятам цікаво було розглядати тепер у спину мисливців і порівнювати обох.

— Отой, що здоровий, то Вернигора, — прошептав Ярема.
— А малого, що ступає за ним, я не знаю.

У малого звичайні хакові штани були цупко натягнені, а довгі халяви підпирали під коліна. Ідучи, він махав рукою, наче б цим помагав собі встигати за дужим широким кроком Вернигори. — „Куций!“ — засміявся з нього Андрійко.

— Вони з бебе, — шептав Ярема. — Не зачіпай їх.
— Знаю! — відмахнувся Андрійко, — гублячи якийсь замglілій дотеп про куцого.

Військовізований одяг на мисливцях і рушниці бойові, а не мисливські, завішені на ременях за плечі, підказали Андрійкові гадку:

— Вони ловлять бандитів — а то повстанці, а отаман Піщаль у лісах під Бірками живе, куди вони й потикатись бояться до нього...

Побіч рудки на горбі достояв досі залишок пралісу, порослий довкола густим терном. Краями горба стояли первісні дуби з молодшими ясенами та кленами впереміш. Серединою горба лісу не було, на культивованому ґрунті розведені сад овочевий на підсонні та в затишку від суховіїв і заморозків. Кохався тут сад найбагатших сортів Симиренкового виводу: яблука, груші, вишні, абрикоси й сливи! Окремо плекано ягідник та чудесні сорти неможливого в цих краях приморського винограду. Була й неодмінна до українського саду пасіка. Сад і пасіку розвів тут окуліст, лікар фон Герен. За роки революції, без господаря, сад почав дичавіти, перестав родити, ягідник загинув, а пасіка була сплюндрована. Частково зберігався ще декоративний вид садка на шлях — на скилі до рудки насаджено було вrozдріб рябини барвистої, сріблистих і піраміdalьних тополь, кленів червоних, голубих і оранжових, а над потічком, з рудки до лугу, насаджено кучерявих і плакучих верб. Суміжжя буйних дерев, барвистих і розмайтіх коронами, вабило людські смаки до гарного краєвиду ще й тепер.

Мисливці нічого не виявили в садку. Некошена трава, поросла під самі корони заглушених дерев, плідних колись, виблискувала проти сонця воскуватими, перестиглими стеблами. Жодні сліди не виказували присутності людської в садку. І прозваний пастухами „куций“ Дадон, ад'ютант і начальник розвідки при Вернигорі, проте констатував, що садок треба добре обнюхати, бо він близько до міста і може бути сховищем для неконтрольованих елементів.

З садка бебісти повернулись до пастухів. Під могутнім, мов стихія, берестом, на дозвіллі, розляглися в тіні корови напашені, гучно ремигаючи, травлячи поживу й напрягаючи молоко. Пастухи спочивали далі від тирлиця, під вербою, нижче до рудки. Дозвілля й спокій нагадали Вернигорі про втому, навіяли приємність жданого відпочинку. Випроставшись спиною на м'якій траві, заклавши руки під потилицю, Вернигора бажав собі відпочити.

- Гарні ви, хлопці, чиї ви? — почав розмову Дадон.
- З Малих Сорочинець... — відповів Андрійко.
- На городське пасти гоните?
- Бо сьогодні неділя...
- То що, як неділя?
- У неділю люди відпочивають і вони добріші, то в бу-

день вони тяжко працюють, стають жадібні й сердиті... сьогодні ніхто не прогонитиме нас звідси...

— Бачиш розумного?! — зауважив Дадон про Андрійка, ведучи з ним розмову. — А шарабана зеленого парокінного не бачили? Пройджає шляхом.

Ярема мовчав, а Андрійко сказав, що не бачили.

— Ти знаєш, хто ми такі? — спитав Дадон Андрійка.

— Знаю. Комісари. Якби нові пани тепер...

— Не дай курці проса — нехай здохне!.. — розсміявся Вернигора. — Чи як, хлоп'ята, коли знаєте, прислів'я говорить? Будьте молодці — не дайте панам і пити, не те, що їсти. Тому ви не сказали нам, де й води доброї можна попити, за панів нас рахуючи.

Андрійкові уже вподобався Вернигора, і він збігав принести води. Криниця була на закопі, побіч садка за рудкою, куди витікав потічок. Не знаючи, її тяжко найти. У чорноземних криницях вода важка й прозора, хлюпаеться великими краплями, дзвінкими, мов крига. — Здорова вода! — похвалив Вернигора, напившись, подаючи баклаг Дадонові.

— Де утятя, качки де ховаються? — звернувся Дадон до Андрійка, напившись. — Ти господар тут — говори!

— Іх у лузі — як мишей у старому стозі! Треба знати, де шукати, — відповів Андрійко, не гублячись з признакою йому ролі господаря в полі.

— А в саду яблука росли? Чому немає? Любите яблука, говорить, хто обірвав? Принесе всі на купу сюди. Буде купа, як гора. Не так, Крутигоро?

— Не Крутигоро, а Вернигоро, — поправив Дадона Ярема.

— Звідки ти таке знаєш? — спитав Дадон.

— Моя мати учителька, вона знає...

— Ніхто яблук не обірвав — самі не родять, відколи революція настала, — відказав Андрійко.

Голос зривався Дадонові, стинались рідкі зуби, прикурени. На справжніх допитах, у стінах, без сторонніх, де він зновував свою владу, він зростав від азарту. Тут мусів стримуватись, а стримування мучило. Глибились пруги подовжених до уст зморщок, і він відчував втому з подратування, а втому розслаблювала підірвану витривалість до панування над собою.

— І зеленого шарабана ви не бачили?! — зірвався з тону Дадон і налякав хлоп'ят.

Надлетіла, кигикнувши, чайка. Андрійко не втримався. Дадон скопився за ним з рушницею.

Чайка повернула, хилячись на чорне крило, засріблилась, вразливо крикнула й розтанула під сонцем. Дадон розмірковував услух — „То що? Журавель ніби святым став, преобразився на невидимого?“

— Не журавель, а чайка, — поправив Дадона Ярема.

Дадон крутнувся на одній нозі до нього, на п'яту присідаючи. Якби роззброюючись, якби піддаючись — розуміючи недоречність своєї люті — він сів навпочіпки. Споглядаючи його збоку, Вернигора посміхався, ігноруючи.

Чайка залетіла широким колом високо, може до Дніпра сягаючи, і Андрійко спокійний вернувся на своє місце. Вернигора милувавсь хлоп'ятами, радів за їх розумність, за щиру, не зіпсуту мудруванням, вдачу. Приємно було навіть згадувати, що й він колись був таким пастухом.

— У кого ви вчилися? — питав Вернигора.

— У батька я вчився! — казав Андрійко.

Ярема завагався. По мовчанці відповів, що він учився в матері.

— До школи ходите?

— Обидва перейшли до третьої кляси!

— Добре дбаєте! А чайку любите?

— Дуже!

Вернигора посадив побіч себе пастухів — ліворуч одного, а праворуч другого — і розповідав їм пречудову легенду про чайку. Перейняв він легенду від чабанів, буваючи в поході на Сиваші. Коли перемогли Врангеля, на гнилому морі почалася буря. Води прибуло багато. Броду на Сиваші нестало. З водою нагнало риби. Чайки полювали зграями за рибою. Доки тривала буря, Вернигора стояв з кіннотою на перепочинку в турбаївському присілку. Усі дні кріпко пили. А в бурю п'ється несамовито! Коли вже й хміль не брався, Вернигора ходив з ватагом дивитися на буряний Сиваш. Видовище було знамените: море підносилось до неба, а небо єдалось з морем стіною зливи, осіння буря була без грому й блискавки і свистіла так пронизливо в струменях дощу, у викидах хвиль, що люди на побережжі губили мову її слух.

— Як же ви живете й не гинете тут, земляки мої з Полтавщини? — питав Вернигора ватага, ведучи з ним розмову вечо-

рами — у сухій і теплій чабановій хаті, оглушеній згадвору — коли бурю поглиблювала ще й довга чорна ніч, і час можливий був лише для розмов, конче зі спогадами.

— Не гинемо! — казав ватаг. — Як чайки, до землі пріп'яті, не гинуть.

Дивне було порівняння. І старий розповідав — ще колись, як Земля була матір'ю — чайки були її діти. Гарні були птахи, з дужими крилами, їх спокушав простір. Багато чайок вилітаво на море, а мало верталося: море ворогувало з Землею й губило її дітей. Земля тяжко страждала, зродилася у неї велика туга, була то материнська туга, що відтоді защепилася кожній матері до її дітей: мати поселила в дітях свою туту і зв'язала їх надмірною любов'ю до себе...

— Дивна ця любов: вона заспокоює материнське серце, але дітей позбавляє гону на простори, до широт світу...

І ватаг відповів Вернигорі — Земля-мати утяла крила чайкам, щоб вони не гинули в морі. У чайок стало одно крило коротше, хочби як далеко залітали вони тепер у море — навертаючи на вкорочене крило, вони неминуче вертали до свого берега.

— Тепер люди мислять інакше, — казав ватаг, — Земля втратила для них живий образ, лишилася тільки плянетою, та й чайки стали тільки птахами. Однак вони літають навертом, щоб не гинути в морі.

Добре пригадує Вернигора передання ватага чабанів! Як він переконливо говорив — третє покоління турбаївських дідів доживало відтоді, коли цариця Катерина спалила село Турбаї, з Полтавщини вигнала їх сюди, щоб вигубити. На три частини паювали цариця турбаївців: на смерть одних, до Сибіру других, третіх на солончаки до Сиваша вигнала. Тому казав старий, вони й чабанами стали з орачів, бо на жорсткій пшениці не родить, овець можна виводити тут, ця худоба цілий рік випасується на мертвих гонах. Хтозна, як би було з людьми, юколи б їх у море викинули, а припнути до своєї землі, вони й на самім краю її безпліднім утримались...

— Цікаво! — воднораз передихнули хлоп'ята, коли Вернигора кінчив оповідати легенду.

Тепер був такий мент, що пастухів можна було випитувати за все. Однака Вернигора ані помислив про таке. Довір'я донього у хлоп'ят склалось таке міле, що зловживати ним не-

можливо було, це було б зловмисне калічення ще незайманих характерів. І Вернигора не питав їх ні про батьків їхніх, навіть про зелений шарабан ні словом не закинув.

На зеленому шарабані вчинено було зухвалий випад. Коли на постій міліції, як у міщан, довго зранку тривало просоння, коли перейшли пастухи з халяндрою за коровами й передзвонило в усіх церквах, базар з'їхався, мов ярмарок — тоді до постію міліції, де стаціонував також відділ ББ, підкотив зелений шарабан, запряжений парою білокопитих крилатих коней, а призвичаєний стрічати смерть, як людей стрічних, бойовик дурчив черговому ультиматум, формально й просто, як службово під розписку вістуни доручають накази й розпорядження згори. Ще й посміявся наостанку, щоб спантеличити дотепом постій — казавши повісити сокиру в спертому повітрі, яке було до того згущене, що в ньому могла б повиснути сокира.

Писаний ультиматум був на банкноті в мільярд рублів, червоною кіновар'ю, косиною з кута на кут і вимагав від начальника ББ, Вернигори, звільнити з тюрми усіх затриманих за „бандитизм“, спалити їх справи, а самому — хоч і не рятуватися, бо все одно не втече.

Читав Вернигора ультиматум з іронією, більше надаючи уваги не змістові його, а графічному виконанню, бо воно нагадувало йому студентські вправи з стилізації орнаментів. Звичайно, він зігнорував таку наївну зухвалість, розпорядження не давав ніякого, щоб запобігти погрозам, і на глум хуторянському авантюризмові поїхав полювати качок на самокаті: без бойового коня й озброєння лишив місто, забравши з собою й Дадона, начальника розвідки. Та мав він щастя: з того, як склалися події до вечора, Вернигора вийшов, мов заговорений — непошкодженим і живим.

— Ой, горе тій чайці, ой горе небозі, — заспівав Вернигора знічев'я, згадавши іншу легенду про чайку, не маючи спокою, бажаючи забутися, й не маючи забуття: наче хмари в небесній катастрофі, у його думах боролося враження про хлоп'ят-пастухів, іронія з упертого безглуздя хуторів з їхнім генералізованим дядьком, і мрії про майбуття революційної України,

Старовинна народня пісня про Україну нав'язалась, з одного якогось трудного почування. Над її сенсом і не подумав був Вернигора, зачинаючи, заспівав з голосу, тепер приходило роз-

думування над змістом пісні, яку українська слабуюча сантиментальність поєднала з пам'ятю про гетьмана Мазепу — кріпаччина уже облогою душила Україну, але гетьман спробував звільнитися тільки від протектора, не від укладу самих відносин: на криво українських крилах піdnісся, та й моря не перелетів і берег утратив. Дід Вернигорин був майстром-кобзарем, у миргородських цехових кобзарів пісня співалась інакше, співали її як обітницю перед образом України молоді сліпці-подвижники, приймаючи у терновому вінку вінчання з бандурою, якби з дружиною своєю. Вінчали їх по вишколені та прийняті до цеху. На ганку полкової церкви, будованої ще запорожцями, у день Святого Спаса, на храмове свято знаменна урочистість відбувалась щороку. Пісня співалась відважно, на геройчний голос, про Україну в неволі — горе її звіщати народові святилися прилюдно молоді співці-музики!

По кобзарях настали лірники, пісня в них занепала, наповнилась самовистачальною кволістю, схильністю до приреченості, з неї навіть не виливало плачу, що підкреслює трагізм — одне слабування псальмопівців, калік перехожих, мабуть незнане ніде в іншого народу, доведене в нас до епічного звучання. „Ой, там чумаки ішли, чаєнток нашли...“ — не бажав Вернигора заглиблюватись у думання і відчував, що з настрою від пісні, думання напливало на нього, як важка хмара: кволість, слабування духовне й ідейна безпросвітність, доведена до традиційного сенсу — таким морем розлилося все, що коли та й сила нагромадиться, щоб подолати це темне море, нездоланне, як могутність, і могутнє, як нездоланність.

Звичайно, Піщаль міг прислати на глум такий ультимативний виклик, але чи сам він відважиться, безперий птах, стрітися з ним у бою?! Ультиматум підписано — „Антіпод“. Хто ж він? Хто за ним стойть?! Дядьки-сіромахи?! Так якого ж вони чорта не йдуть за переможцями, якщо прагнуть волі? Упертість їм зір заступила потъмаренням, чи крила, украяні косо, навертають до того самого берега? Чи думають, що волю держави можна ділити кожному для себе, як землю в полі?!

— А гетьте, думи! — стріпнув Вернигора чубом. — Ходімо, Дадоне, качок полювати.

Самокати вони лишили на проміжковій доріжці, яка повела їх в обхід повз садок до лугу. Спираючись до стегна палицею в кулаці, Андрійко задивився услід бебістам. — „Качки

їм за розвагу правлять, а справді полюють вони на людей і вбивають їх, як на полюванні, мабуть", — міркував хлопець.

— Давай і ми станемо бандитами! — звернувся він до Яреми.

— А нащо?

— На те, що бебісти убивають повстанців, а ми їх убиватимемо. Он як!

— Тоді й ти будеш той, хто вбиває, і тебе хотітимуть інші убити за це.

— Не будь хитрим, Яремо, я так не думаю.

Вагання у хлопця було миттю, перемогла рішучість.

— Якщо вони уб'ють нашу чайку — тоді ми їх уб'ємо! Ми нашлемо на них смерть. Вони не знають, де тут і качок шукати: питатимуть у нас, а ми й укажемо їм на місце, де бездонні ями й вода шипить, бо там дихають топленики. Вони бебістів за ноги потягнуть — болотяні топленики дуже немилосердні.

Болото в лузі пролягало по нетекучому руслі первісної річки. Високі круті береги глиняних масивів були правим берегом річища, Святою горою називані тепер, а лівий берег уформувався пологий, з глибоким і темним лугом, що переходить в облуг, а потім у степ — заrudкою та Білого хутором. Облуг ніколи не був ораний, пирії росли по ньому під груди доброму коневі, а будяки — вище найвищих коней. Коли красувались пирії, облуг крився зелено-голубим мороком. Андрійка брав з собою батько на косовицю, брусницю підносити. Щоб бачити далеко, хлопець вилазив на воза, наче по морю котились хвилі облугом у луг, розквітлі буркуни вдалині, білі й жовті, ставали наметами, а будяки — вершниками в малинових шапках і мчали, мов козаки.

На вологій низині, за облугом, зачинався луг, далеко зіходячи в болота. Трави в лузі росли вищі пирію, красувались половими волотками, і хвилі на травах здалеку не нагадувала моря. Андрійко стерігся ходити в луг, там на баговинях водилось гаддя. Гадюки водились тут ще від доби творення земноводних видів, але наплодилось їх і наповзло сюди, коли луг запустів за роки революції. Без пана косили сіно не толокою — як бувало, за п'яту-шосту копицю таувесь одним забродом — а косяками, на вибірку, де ліпші укоси траплялись, лишаючи клинці на перестояному та замоклому. Перезимований перестій та гнилець вилягав пластами, косити по ньому потім

було неможливо, луг починав гнити. У пластиах трухлого сухо-
стою множились болотяні миші та щурі, гади полювали на
них і випасувались на догідді великі й нахабні, кидались на
людину навіть. Це не були, однаке, змії-полози, що водилися,
кажуть, у Стовбіному — в Макортеті, за Дібрівкою, або у Ве-
ликому лузі на Дніпрі, що відважувались на вершника кида-
тись і душили лошат.

Пам'ятає Андрійко, як луг горів. Колись так степи палили
від сушника на весні. Луг випалювали мерзлої осені, щоб тор-
фяний спід не вигоряв і трава не гинула. Селянський земельний
комітет поділив луг громаді на сінокіс, рахуючи наділ на го-
лову тягла та рогатої худоби. Андрійків батько одержав чо-
тири наділи — на пару коней і пару корів. Щоб луг оздоровив-
ся й знову родив, його очистили огнем. Запалили в суху голо-
морозь: дерен не пошкодився і сухий гнилець вигорів. З усіх
кінців відразу запалили, і серединою, бо з громадою ще й се-
ляни палили, кожний своє. Палив і Брама, Андрійків батько.
Андрійко дивився на вогонь з воза, за вітром поставленого,
під Гереновим садком.

Напочатку горіло смугами, потім лави вогню сходились,
яминня між лавами виповнювалось важким димом, вітер захоп-
дав потужно, крутіжем, підлизував від долу полум'я, завихрю-
вав клубища розпеченої до червона газу, що жахтів угорі ви-
бухами пломеню, диму й іскор. День тоді був короткий, сонце
не піднеслось і над дерева, зайшло в пожарище, і тоді здава-
лось сталася катастрофа.

Від'їжджаючи додому, Андрійків батько зняв шапку й пе-
рехрестився на вогонь, наче на Бога, промовивши: „Так усе й
водиться — переміняє й обновляє вогонь старе та струхле“. Усю
дорогу розповідав батько про луг. Ставили тисячі копиць
на лузі, клали десятки стогів. Пан спродував сіно на фураж цар-
ській армії, а гроші прогулював. Люди не терпіли пана в лузі,
палили йому стоги й обкрадали луг. Колись луг козацький був,
люди його обжили для себе, а до того він був зовсім дикий.

Косовиця в лузі починалась у Петрівку. Тепер люди нако-
шували стільки копиць, як на панському ставили їх. У косови-
цю найвище небо ставало над лугом і зір не охоплював його
берегів. Після першого укусу луг покривався розкішною ота-
вою, від росяної зелені й небо відбивалось зелено. Сіялись
згори міріяди сонця з розбитих променів, що відіграли красою.

Коли найбільше простору розгорнеться над лугом — тоді вилітають чайки, виринають з-під сонця, заходять проти нього, в таку пору Андрійко завше виглядав свою чайку. Її викосили косарі, гніздо зруйнували, а пара її змандрувала. Тепер вона залітає найвище, особливо кигиче, накликає свою пару, наче долю віщує. Люди з дитинства чутливі на прочування незнаного. Засновується воно ім у гадку, від якої так близько до провісництва. Тоді зачинає творитись легенда. Заслонений синявою віддалі, повертаючись до внутрішнього зору то чорним то білим летом, бентежний птах тривожить криком передчуття, на яке приходить людям сенс, аж коли щось збувається — як ніби те й мало збутися, що передчувалось.

На лузі гримнув постріл. Відізвався постріл під Святою горою. Перегукнувся під Білого хутором, далеко множачись — з одного пострілу стало багато ще дальших. І Андрійкові раптово збувалося передчуття: думав він за чайку свою, і неодмінно сприйняв — що це в чайку стрелили. Чайки в небі якби від грому метнулись, хлопця залила гаряч — це вони вбили нашу чайку.

— А ми їм самокати поламаємо! — найшлася розв'язка, про яку хлопець досі й не мислив.

Отарі передався запал пастухів. Молодші телята пішли вибриком, а важкі корови підносили голови, сапали, розглядаючись великими очима й виблискуючи рогами. Почуваючись вдоволені з учиненої помсти, пастухи угікали через шлях, за Білого хутір — на ярок, де їх не могли б найти бебісти.

— Як вони додому вертатимуть без самокатів? — питав Ярема.

— А їм і не треба вертатись! Всеодно то самокати сконфіковані в людей. Я знаю, — відповідав Андрійко. — Нехай щоб їх покусали гадюки в лузі, та щоб і не вертали вони ніколи! А щоб куцому і в пазуху налізли змії — ото йому й буде за нашу чайку!

Ярема оглядав зблизька Білого хутір. Руїна справляла вигляд старої й давньої, коли ще нападали татари, але настрай від недавньої події, з утечкою від відповідальності за самокати, накликав враження, що татари щойно тепер погромили хутір.

Де було подвір'я, виднілись залишки горілих сіх з клуні та обори, з хати стояли кути глинняних стін, а все обійстя за-

росло гірким буйним полинем та кущами буркуну. Ще три-
малися залишки здичавілого саду: від яблунь — корчі, покру-
чі від вишень, а груші — утліше дерево — вони вигнули, тра-
плялись на їх місці зелені ялівці та пагоні безплодні. Ярема
промовив, якби себе питаючи:

— А Панас Юрієвич сьогодні й не малює хутора...

Неприховано шкодував хлопець, що не нагодиться йому
бачити, як справжній маляр малює.

— Нема!.. — підтвердив Андрійко. — Гарний день сьогодні
малювати. Може трапилось у місті що, та й не приїхав... А ми-
нулої неділі малював. Приїджа він самокатом — для музею
малює...

Пошо малювати дорогими фарбами запустілій хутір? Ан-
дрійко не розумів. Він любив Панаса Юрієвича. Любив його
розвіді про давнину й козаччину, любив його малювання.
Андрійка полонила гра кольорів — коли маляр клав мазками
червону фарбу по барвистому тлу холодних тонів, гра кольо-
рів захоплювала його більше, як сам малюнок. Видимо-реальні
речі не вабили хлопця, він любив речі, що складаються на уяву,
переносять його в давнину, з якої сивий маляр накликав бар-
вистий образ вільного козацького хутора. Андрійко любив
свої уявлення, віддавався їм, як летові чайки своєї у високому
небі. Забував він уже всі турботи цього дня і з глибоким про-
никненням переповідав історію хутора, перейняту від Панаса
Юрієвича.

Напочатку тут був острівок з темним розкішним гаем. Від
степу обходив його глибокий протічок, що витікав з боліт і
вливався до них нижче островка. Подовж протічки назовні ви-
копано було рів глибокий, заведено по закопі терну густого.
Добутися до запорожця на хутір і не могли ні татари, ні гай-
дуки панські. Вони боялися. Уже на закопі викривали кожно-
го злодія невисипущі, мов птахи, собаки господареві, злющи,
як огонь. Від півночі, з лісів, і від заходу, з лугу — стерегли
хутір зимою й літом гниючі болота непрохідні. В'їзд до хуто-
ра провадив через місток, покладений на найглибшому місці.
При потребі місток приймали, господар запрягав воли й стя-
гав поміст на свій бік, коли заходила яка небезпека.

І ніколи ніякої напasti на хутір непроглядів господар з че-
ляддю молодою. Старий запорожець гордився волею своєю
в недосяжній обителі. Зимовими вечорами сідав він з люль-

кою при припічку і так розкурював її, дим тягло челюстями в піч і надвір, і так звивався він з димаря високо в небо, як сивий запорозький вус! Бачило огарянське око, та зуб не йняв козака в безпеці.

Так і кінчився б хлоп'ятам знаменитий день, що чудово розвивався й повнився багатими враженнями. Та настрої їх порізнилися. Ярема зневірювавсь — що тепер буде? Ні він, ні Андрійко — обидва не були певні, чи корови потоптали самокати. Але почуття втіхи з помсти вдоволеної, почуття, яким зажив тепер Андрійко і якому Ярема піддався був напочатку, — турбувало хлопця — самокати, може, й справді знищені. І що тепер буде?

— А нічого! — докоряв Андрійко Яремі. — Не треба тільки боятись, і нічого не буде!

Заходило надвечір'я, зачиналась прохолода, серпнева рання провісниця ранньої осени. Корови падали на поживну пашу в прохолоді. Яр щодалі глибшав, повнився тінями. І Ярему повнили тіняви передчування — ото й переймуть їх у місті на мосту бебісти, ну що тоді буде? Він ходив за коровами далеко від Андрійка й насамоті прибирав способу в гадках своїх, як би йому відлучитись і самому вертатись додому. Він пожене раніше, коли ще не йтимутъ паствуhi з коровами додому й міліціонери не стерегтимуть на мосту. Навіть сорочку виверне він, щоб не пізнавали його, а причеплятися — брехатиме...

Андрійко тим часом найшов собі нове джерело захоплюючих міркувань: перейнявся наміром розшукати лисову нору. Потім по найдених ознаках можна читати — чи нора покинута, чи жита, чи лис вийшов з нори, чи спить у ній? Дуже цікаво розгадувати лиса. Андрійко любить складні міркування. На схилі яру, затіненім, не проти сонця, по дощових миїнах та борознах Андрійко відшукав уже напрям, по якому можна йти, щоб потім виявити й нору. Уже на прошмигу між кущами будяків він виявив ворсини лисового хутра, отже напрям вибрав певний! Він уже розумів, що недалеко в яру окопався цілий виводок, бо одинокий лис ніколи не ходить так, щоб лишати сліди свого хутра. Мабуть, що тут грав у забаві гурт молодих.

Андрійко любить товариство, його враження багатіють у гурті: поділені з товариством мрії помножували скарб душі, що прибував з вражень, і хлопець любив поділитись кожною найденою правдою й уявою; без товариства він не міг жити,

не міг радуватись добутком; він жертвував задля товариства усім своїм добрим — і довір'ям і щирістю. Його душа не мала травми жадібного характеру, що громадить призбиурені набутки в затаєну для самого себе втіху, яка залягає важкою властивістю на всій істоті. Андрійко хотів уже гукати Ярему, щоб показувати йому, як шукати лисову нору. Випроставшись, розглядаючи за товарищем, він похитнувся з неймовірності того, що побачив: за Яремою гнався хтось кінний! Одначе злякати себе побаченим з першого погляду він не дався: він і в думці не припускав, що то вже бебіст якийсь гнався за Яремою. Ярема завзято крутив поміж кущами будяків і біг рятуватися до Андрійка.

Якийсь дядько охляп на кобилі гнався за Яремою. Гніда кобильчина вгиналась під вагою вершника, плутала жилавими ногами, пориваючись прудко бігти й смішила манерою Андрійка. Андрійко й не збирався тікати, бо дядько правив кобилою без уздечки, навертаючи її путом, куди треба — цоб та цабе; така кобильчина, так керована, ніколи не найде Андрійка, він спритно скрутить за кущ будяка й не тікатиме. Дядько був рудий і розкуйовджений на простоволосій голові й роз христаних волохатих грудях. Зблизька він налякав Андрійка злістю своєю. Буряково-червоні ноги дядькові, босі, в куцих штанях, червоніли, ніби з тої люті налиті, якою дядько налитий. Дядько прошмигнув повз хлоп'ят безуспішно, навіть путом не дістав котрогось ударити. Завернув знову, щоб напасті. І знову повторилось Андрійкові видиво збуряковілого від люті дядька, але тепер вирізнялись очі його, не затямлені спершу, — великі, як бульки на воді, і ніби й голубі, як водиця від ясного неба. Кобилка вже не бігла, тільки ходила плутаючи ногами, Андрійко наставляв їй палицю, і вона шкірилась білими зубами, а очі їй викочувалися. Нарешті дядько трапив Ярему путом: кобилка ледве не наступила його, в цей мент Андрійко вдарив дядька палицею, щоб захистити Ярему. Похитнувшись, дядько збив кобилку з кроку, Ярема випорснув їй з-під копитів. Наче близнули голубі дядькові очі-бульки тріснувши, їх не стало на мент, була волохата пляма бурякового лиця, дядько зажмурився й закричав, по лиці йому потекла смуга рідкої рожевої крові. Андрійко кинувся чимдуж утікати в найгустіші будяки, бо тепер дядько міг скочити з кобилки й погнатися за ним. Але він не скочив гнатися — кобилка його лута, не

дається зловити себе, коли пустить її.

— Ах ви ж вилупки шкрябані! — вилаявся з ганьби дядько, від'їжджаючи геть. — Я ж вас поріжу живими!

Чим дальше дядько від'їдждав, то лютіш нахвалявся, виглядало, що він може й вернутись знову, зануздавши кобильчину.

— Чого він напав на тебе? — питав сполотнілий Андрійко.

Ярему душив гістеричний плач, щоб не розридатись, він мовчав.

Андрійко теж стинався, уста йому вкрило смагою, він стирав її рукавом раз-по-раз і не міг стерти.

Здавалось хлоп'ятам — вони відбили напад зграї вовків. Обидва воднораз передихнули, обом воднораз прорвалися сльози й обидва, затамовуючи іх, без слова побігли за коровами, що далеко розбрелись без нагляду. Щоб заховатися тепер і від дядька, як заховались вони від бебістів, хлоп'ята підігнали корів далі, за бурти, єдині в цей край за містом. З буртів і тут, як з кожних бурт, було видно найдалі довкола. Видно було, куди дядько від'їхав, і видно було б його — коли б він знову вертався. Далеко, де від яру почавшись і йдучи під гору, на той бік, кінчалися гони соняшників, за соняшниками був баштан у головах гін.

— Дядько стереже баштан, а ти трапив йому на вид, — сказав Андрійко, розгадуючи, з якої речі гнався дядько за Яремою.

Яремі відхлипнулось. За рядками високих пшеничок не стало видно кобильчини, здавалось дядько на чортовій мітлі їхав до куреня. Назустріч йому, мов з циганської торби, висипали дітлахи юрбою, дрібні, самі безштаньки. Навперегін їм бігли собаки, гвалтуючи. — З собаками дядько візьме, — подумали хлоп'ята воднораз.

Довго придивлявся з бурт Ярема, щоб додглянути, що ж робитиме дядько біля куреня — чи занудзає кобилку, чи покличе собак?

Ставало дико хлопцеві в полі. Дивлячись з бурт, далеко бачиться довкола, аж туди, де поснувалась синява, за якою й не видно нічого, хоча світ існує безконечно, і перемежовується хлопцеві віддалі з відстанню, далина стає давниною, вона тільки перемінилась на подобу теперішнього, а може теперішність і є такою ж давньою, її гонився за ним на гнідій кобилці

не сорочинський дядько, а татарин, щоб заарканити його, і татарин той тільки перемінився на дядька для видимості, щоб жити йому й тепер, коли вік татарський минувся. Видимість давнини, якою ще недавно Ярема захоплювавсь на Комишанському шляху, тепер страхала його; з продовженням тіней страх зростав, наче хлопець справді зайшов у далеку минулість, звідки вороття вже не буде йому.

— Я не знат, що там і баштан є в дядька проклятий: за що б він міг мене бити, — сказав Ярема, розуміючи, що мусить сказати, коли чує за собою правду.

— За що?! — гукнув Андрійко. — То ти не знаєш. За те — коли там баштан, і ти був близько до нього, то значить хотів красти — он за що.

Підпершись до стегна палицею, Андрійко розглядав довкілля з вершка бурт, милуючись простором, радіючи дужим і вільним пориванням, що з того простору підносились у душі. Ніщо його не турбує, не загрожує йому. Хіба хто заздрити міг би йому, мов птахові, що високо літає. Сталося з Андрійком, як у казці: баба казала, що він літав, на світ прийшовши — його не в капусті піймали, а бузько приніс; відтоді він любить бути птахом, літає в снах, любить далеколетних журавлів, диких гусей, вітає їхній приліт, переживає прощання відлету, і як птах — полюбивши раз простір, на все життя не розлучиться він з цією любов'ю.

На той бік яру, під Малі Сорочинці, де баштан рудого дядька, лежить сорочинське поле, на цей бік — городське. На чуже поле битися не прийде ще раз той дядько. Може тому легко було й оборонитись від нього, що на чужому полі дядько не був сміливий. Ярема цього не розумів і боявся. Утікаючи від сорочинського дядька, він загубив свою палицю, тепер страшно було піти пошукати її, й сумував, почуваючись наче безоружний. Його вабила Андрійкова палиця, гарна, тернова, з кійком на руків'ї, що вигладжений, як камінець. Андрійко розумів Яремину заздрість і в нього прокидалась своя заздрість до свого. Палиця — велике знаряддя пастухові! Подовжує йому руки, пришвидчує біг, достачає більше сили, навіть хисту! Підтримує сміливість, як оружному зброя! Без палиці Андрійко не оборонився б від сорочинського дядька, не переміг би твердохлібівських „половців“. Палицею навкідя можна набити вредну корову, щоб у шкоду не надилась, коли, бігаючи

прудко, не дається набити її з рук. Палицею можна викопати земляного зайця, збивати груші, без палиці не буває в пастухів ніодної цікавої й завзятої гри. Це по палиці судять пастуха, як майстра — по його знаряддю, який він уdatний.

За палицю одначе хлоп'ята не посварились, лише ревнували. Мабуть що й кінчився б згодою у них день, та трапилася їм цікава знахідка і посварила їх більше. Уламок гарматного набою трапився! Тож возили, виходить, Комишанським шляхом гармати, стріляли з гармат у цьому полі! Був тут справжній гарматний бій і вибухали набої!

Найшовся уламок майже обом разом, але Ярема вхопив перший. Андрійко хотів придивитися, як уламок лежав, звідки він тут уявся?

— Жадібний ти, Яремо, й хватаєш, як стара гуска! — обурився Андрійко.

Одначе Ярема не дав Андрійкові ані підтримати уламка, ані поміркувати над ним. Уламок був рудий, лупився; як з іржею до рук, так липло від уламка щось і до душі: здавалося скарбу додається тому, хто заволодіє ним. Заздрість зростала, Яремі привиділось, що Андрійко хотів вихопити йому з рук уламок, він необачно штовхнувся. Лють, мов змія, схопила в обійми обох. З розбитих носів пролилася кров. Противники злякалися крові й заплакали обидва вголос. Уламок тимчасом загубився: залетів, порснувши з рук, чи загорнувся землею в борозні, коли хлопці дужалися за нього? Хлоп'ят спам'ятив щирій жаль: битися не було за що. Одначе подратування їм не миналось.

— Давай боротися на силу, на вміння, — нападався Андрійко, — будемо боротись по-справжньому, навручки, або на пояски, хто кого чесно зборе.

— Я від тебе відлучаюсь! — боронився Ярема, не даючи вхопити себе і ревно шкодуючи, що через Андрійка загубилась йому така прецікава, справжня з війни знахідка.

— Баран!

— Журавель!

— Баран! Баран-баран — буць! Лобатий! — дражнився Андрійко.

— Журавель! Журавель-журавель — виглядає з конопель! — віддражнювавсь Ярема.

Не розлучились одначе хлоп'ята, шкодуючи дружби своєї

щирої. Корови паслись у гурті, а вони, кожний з свого боку, наглядали за ними, жалючи за сварку, що розвела їх, і бажаючи ще віддячитись за зламане товариство. Андрійко бажав набити Яремі, щоб і не видихав, а Ярема бажав подужати Андрійка, щоб не задавався він.

Вечір надходив. З вечером надходила пора гнати корови додому. І наверталось знову питання Яремі — а що тепер буде за самокати? На дітях, як і на батьках, тримався тягар покути — легко піднятись на помсту, але тяжко витримати до кінця, щоб помста не поверталась навпроти, щоб не мстилась на месниках. Мабуть від такого тавра вільний тільки той, хто вільний до кінця, кому втрачати нічого, а здобуде він усе, хочби міг і загинути. Але для цього не треба боятись лише.

Чайко-легендо! Хлоп'ята досі не знали про природу нерівно розвинених її крил. Уява накликала чайку з високості, засріблений образ і крик вкарбувалися в душу незнаними досі почуваннями. Наче з єдиного навіяння, обидва вони відчули водночас, що то за чайку свою, нестямившись, вони відважились мстити, і тепер вечір з покутою за помсту наставав.

Крадъкома відлучив Ярема своєю рябеньку корову з рябеньким бузівком і не оглядаючись підганяв батіжком, щоб найскорше зійти з очей Андрійкові. Андрійко навіть не посварився на нього своєю палицею, так був ہражений за зраду. Підходячи близенько за своїми коровами, Андрійко втішався з того, як вони гарно напаслись і тugo напрягли вим'я. Мати гарно похвалить його, коровам дасть пшеничного сухаря обом, і вони дадуться гарно видіти себе.

У яру зачинало сутеніти. Яр глибокий тут, сонця вже не видно, як у горах. Нишком підходив Андрійко за коровами, розуміючи, що їх не можна наганяти, бо згубиться їм молоко. Дослуховуючись, як корови сапають пожадливо й голосно на прохолодній соковитій паші, Андрійко пильнує гострим слухом довкілля, щоб викрити заздалегідь кожну появу: його можуть розшукувати, а спійманий Ярема ще й пальцем покаже на нього — то він зі злости нагнав на самокати корови, заступаючись за вигадану свою чайку...

За спиною зовсім близько й зовсім чутно ступав волохатий, як сорочинський дядько, страх. Андрійко зізнав, що не можна оглядатись, бо вхопить і душитиме: страху не треба бояти-

ся тільки, і тоді він зовсім не буде страшний, хватає він наляканих. А бебістів Андрійко також не лякається, хотілось лише — якщо вони його візьмуть — то щоб люди бачили й знали за що!

Яр однаке кінчився, корови вийшли на дорогу, дорога вивела на гору, тут багато ще світла й сонця, багато пастухів зближається з коровами з усіх напрямів на місто. Валкою воїв вертають храмові з храмування в Малих Сорочинцях.

— Дайте, тітко, храмового! — дражнять підпилих жінок здоровила-пастухи.

— Дала б, племіннику, либонь здоровенький, нівроку, та кобили дядько не подерже! — відповідала зачеплена тітка.

— Ого-го! здуріла баба! — гукав дядько, бив по конях, а тітка сідала в сіно на возі, накрившись рясними пеленами.

— О-го-го! — здіймався гук. Валка храмових була весела, як весільна перезва, тарабанили пастухи у відра та в скаб'янки, ревли корови, передчуваючи близьку домашню ласку своїх господинь.

Молодиці на возах були виквічані та вив'язані, в барвистих хустках та очіпках, у картатих кольорових плахтах. Що вони впилися були на храму — те давно ім вивітрилось, дорогою вони були п'яні з утіхи, бо надивились на людей, а люди на них. З молодицями п'яніли молодожони, споєні їхньою вродою й принадою жіночою. Лишень дядьки їхали, не прохмелившись, старшим треба більше, щоб упитись, і довше прохмелятись, дядьки варнякали з тітками, або сварилися знічев'я, або співали більше для себе та з кумом удвох. Молодь була цнотлива і трималася уштивно при старших, молоді співали своїх пісень.

Великою парокінною гарбою, по верхні полудрабки вимощеною сіном, їхали миргородські бублейниці, міщеночки, мов пшеничне тісто. На храму вони торгували ласощами, а ласкою та красою лиця, мов квіт, чарували, і вродою, мов ласощі, і мовою прихорошеною, мов чиста водиця, додавали храмовим жаданням купувати в них гостинці. Не на гуляння ім був гарячий час на храму, по доброму торзі гуляли вони в дорозі, розпили кварту та й співали. Бублейниці співали гарної веселої пісні, досі незнаної. Заспівувала Килина Гаджаківна, Ноджанська розведениця. Наче мальва, рожева, стояла вона посеред барвистого воза вив'язаних вишиваних бублейниць, була в кар-

татій червоній плахті, гарусового ткання, у парчевій запасці з великими трояндами по зеленому полю, пов'язана рожевою стрічкою, з розпущеніми косами, як у відданіці — очіпка вона не носила, хоча й побувала замужем на хуторах. Килина заспівувала високим дівочим голосом, бублейниці вторили їй хором, творячи тло пісні й виводячи на високому, гучному „га-ай!“, яким зачиналися й кінчались рядки пісні:

Га-ай! така доля спіткалася — з мілим кумом стрічалася, га-ай!
Га-ай! чоловіка не боєся, бо за кума захилюється, га-ай!
Га-ай! чоловіче, поганяй, бо застане нас тут нічка, га-ай!
Га-ай! ночуватимем в дорозі, ти під возом, я на возі, га-ай!

Пісню Килина імпровізувала, імпровізували бублейниці й спів, захоплені твореною мелодією, і це захоплення підносило їх у величному надхненому співі. За кожним відспівіваним рядком Килина вклонялась на два боки, до передніх і задніх возів, і розцвітала, мов мальва, з пристрастю первісного ритуалу — коли здоровая розкішна врода творить богиню з жінки. Валка храмових виглядала на ритуальний карнавал у честь богині-жінки, її заквітлої багатої принади! За бублейницями гучне „га-ай!“ підхоплювали на возах і челядь і молодожони. Мабуть би Гоголь чортові душу завдав би, щоб бачити це видовище! Він багато втратив, не стрічавши такого карнавалу!

Гук котився далеко, де по видноколу лягали вечірні тіні — долом сині, почервоні горою. Відбиваючись у далині, гук вертався помножений до небес, а вище гуку летів з поля птах чорний ворон-кruk. Вертав на ночівлю на дерева в Вільхівщину, де круки гніздилися. Вечірня сутінь не побільшувала його так до мітичних розмірів, його стрімливого лету й розмаху крил, що гостро шуміли, — як побільшувавсь він в Андрійковій уяві, опанованій страхом, — і здавалось хлопцеві, що то вечір страшний так летить на місто.

На Чорній могилі стояв вершник, чорний мов крук. Одначе Андрійко й тепер ще не налякався цілком, він дивувався, не вірячи, щоб то був бебіст на коні й вартував на Андрійка.

На брамі до міста, де Комишанський шлях сходився з Лубенським на один в'їзд, ще стояв вершник. Його примітили уже й храмові, бо їхали на нього. По тому, як кожний віз, виhopлювавсь з-за рогу високої дубової брами Ведмедівського цвінтаря, у стрімких тополях та столітніх баштових липах, мов пуща зарослого чагарями — на возах умовкали, наче карнавал

вступав за межу, за якою возвеличена богиня йтиме на жертву. Храмова валка завмирала перед вершником, барвистий поїзд бублейниць погас, Килина накрилась білою наміткою.

Над широким вигоном, межи суміжними кутками, Приліпкою та Ведмедівкою, висіла стеля диму, згущена, низька, мов дощова хмара, спираючись краями на садки на кутках. Сонце далеко в полі сідало на гребені, за хуторами, червонило в спину храмових і пастухів, провіщаючи вітер на завтра, кидало наперед довгі чорні тіні по почервоненій вулиці-дорозі і відбивалось на стінах і димарях будинків, мигтіло, відбиваючись, в очах людям і худобі — коні норовились, корови ревли, а люди ставали ошелешені: у місті погоріла тюрма! Ще куріли смугами чаду лутки вікон і одвірки повалених дверей. Дах над мурами впав. Тихо було на возах. Тільки пастухи, гострі на враження, викрикували межично, вражені подією.

Проти тюрми також стояв вершник, далі, проти Гоголівської школи, ще один стояв. Відбиті сонцем, вони були червоні, мов з вогню, а не чорні, як ті, що лишились позаду. Були то патрулі, розставлені так, щоб зоровою естафетою за мить могли передати сигнал про небезпеку. Місто взяли махновці.

Тримаючись з коровами за возом бублейниць, Андрійко прохопивсь до мосту. Він не хотів оглядатись, почуваючи, що щасливо прохопиться й через міст, бо хто оглядається, той губить щастя! Обтяжені якимось містичним острахом, люди також боялися оглядатись. Западаючись, сонце ще більше розпалило вулицю, і затінені сильвети виглядали креслені вуглем по червоному.

На мосту вчинився затор. Зустрічні не розминалисъ возами. Махно давав сіль на станції, люди спішли додому з сіллю, інші — по сіль рвалися. Рвалися люди через міст ще й тому, що моста патрулювали з кулеметами на легендарних махновських тачанках — ану ж кулемети почнуть стріляти. Махновці розбириали затор просто й швидко, обламані вози скидали у воду з мосту через кобилиці, а натовп прогонили нагаями, якби обухом клин вибивали.

Пастухів з коровами не пускали через міст, спроваджували в брід обходом, самі махновці й відкрили брід, якого найстаріші городяни не знали тут. Броду також стерегли з кулеємтом, але з одного берега, з замостя, від Ведмедівки. На горбі стояв зелений шарабан, змійками в спіралі розмальований. На шара-

бані Андрійко пізнав і подорожніх, що напували коней по Комишанському шляху. Вони обидва й тепер були в білих сорочках з позакочуваними рукавами, простоволосі, з розвіяними чубами на лобах, угрітих в роботі, що лисніли, як і кулемет угрітий, кирпатий, виставлений на мішках з сіллю в задку шарабана. За кулеметом пильнував броду Ноджа Федя, лейтенант Врангелівської армії, спеціалізований ручно знімати вартових, і прозваний за це бойовиком. Він і ультиматум доручав на постій міліції, маючи затаєний намір вистрілити Вернигорі в лиці при стрічі. З Перекопу лейтенант-бойовик вихопився з махновцями, що поспішили вийти в степ, боячись бути зачиненими, не довіряючи командармові, хоча й були йому союзниками, штурмуючи білого барона.

Вернувшись на хутір Федя через рік по розгромі Врангеля як менджура з батіжком, з Херсонських степів: голіруч, босий і з нужею в одязі. Погонцем на шарабані був Ноджа Іван, старший Феді, тримав несхібно на віжках готових летіти білокопитих коней. Як усі Івани, він не визначався талантом, був простою людиною, воював у Петлюри, вернувшись по польському поході на Київ хорунжим, вночі заявившись на хутір, криючись від людей, на зеленім шарабані, запряженім парою коней, і з кулеметом „Максимом“ під ресорною колискою. Наймолодший Роман Ноджа діяв у кінній групі Махна, на своїй красуніластівці, з білою „хустиною“, що тепер була вже кобилицеюматкою першого покриття і привела Ноджам на гордість найчистішої крові лошицю і теж з „хустиною“ на лобі.

Махно переходить рейдом Полтавщину, щоб на гвардійських хуторах зібрати надійне поповнення своєї армії, яка розкладалась і маліла. Гуляйпільський батько вірив, що хутори чекають на його визволення, сподіався, що хутори хмарою встануть, як дим за його тачанками, покладав надію — силою визволити пришелепуватих, нагаями погнати інертних до свободи! Однак час на повстання був пізній, хуторяни не вербувалися у махновці. Махнові не вірили — більше всього. Піщаль не підтримав також глибокого рейду Махна. Ноджі пристали з власним озброєнням, але затаєно рахували — на одну ніч, щоб лише соли добути.

На мосту бублейниці трапили в затор, Ноджа Роман пізнав Килину, вив'язану, у барвистих плахтах і розквітлу. Так він і зарубав би її — щоб казали потім, що зарубали махновці. Але

молодий Лобурець, пізнавши Романа, розгадав його замір і заступив Килину плечима, борнячи гучну махновську славу й честь. Лобурці теж ходили по махновській сіль. Вони не ворогували з Ноджами на хуторах, лише — ревнували одні других. То щоб принизити Нодж, молодий Лобурець і перешкодив Романові.

Проти будинку колишньої Міської Управи, де містився Повітовий Виконавчий Комітет Рад, на базарній площі, що центром міста значилася, махновці влаштували храмовим мітинг свободи. — Ми вас визволили — тюрму вам спалили! — кричав на гарячому воронім коні махновець, темний як швець на похмілля. „Однакче в тюрях все одно ми не сиділи...“ — коментував сам для себе промову швиденький дядько, явно нудьгуючи з того, що по-дурному його тут тримають, а ось соли захопити на станції він не встигне; а як би то по-хазяйському вийшло б у нього — і на храму побував і соли добув! Вимахуючи нагаєм і ставлячи коня дуба, махновець кричав:

— Ради депутатів більше не буде! Самі собі будете депутатами! Віднині вершимо собі державний устрій сам народ! Пишається в нашу найбільшу махновську армію! З нашими заповітами ми переможемо увесь світ! Анархія — мати порядку, а батько — Нестір Махно!

Цікавий побачити живого Махна — Андрійко придивляється до промовця, що вершив „мітинг свободи“, і був дуже вражений знеохочено, пізнаючи саме в ньому гуляйпільського отамана.

Мати зустріла пастуха при воротях, запинаючи дійницю пеленою, радіючи, що вернувся пастух живий і здоровий і з цілими напашеними коровами, бо людських корів махновці на м'ясо брали...

Малий Грицько приволік до двору уламок гарматного набою, на батозі прив'язаний; гарячий був ще, коли його найшов. Розглядав на підлозі, мов жука рогатого, „оленя“, що живе на дубах і кусається. Гаряджам вітряк збили махновці гарматнем, коли на місто йшли. І хоч конче хотілося Андрійкові бігти подивитись, як гармата поцілила в вітряк, але треба було послухати матері. Відпустив з цепу Лизька, щоб собаки не застрелили на прив'язі, повідчиняв конюшні, як мати веліла, щоб махновці бачили, що коней у дворі немає, й минали. (Батько ночує з кіньми в Ярмаківського, у плавнях ховаючись, бо ма-

хновці беруть у людей добрих коней.)

Уже сідаючи до вечері, Андрійко раптом відчув, що не може ноги піднести, щоб на лаву сісти, відходячи, м'язи страшенно боліли. Хлопець розплакався. Цілуvalа мати сердечно сина в дрібні сльози, жаліючи малого — який бо світ сходив, а ще день важкий випав. І син казав матері, щоб не журилась:

— То нічого, мамо, — кожний день гарний, не треба тільки боятися...

СІВЕРСЬКА НІЧ

...Працювала тут стихія. Природа-мати нагромадила масиви глиняні, витворивши горбуватий рельєф на межі лісостепу. Це її утвір. А що масиви горами стали — це утвір людський: з людського хисту вони горами назвалися, і розлогими, як про них у пісні співається:

По той бік гора, по цей бік друга,
Поміж тими горами крутими сходила зоря!

Та не з пісні походять крути облоги гір. Їх утворили айсберги, сповзаючи від півночі, проторили фарватери, якими стікали води протряхаючої твані. Таким чином творилися й ріки в цім краї.

Широкі долини поросли лісами, лугами темними покрились. Перший чоловік полював тут мамута, пив джерельну воду, наснажену енергією сонця, ставав велетнем і не завагався вийти з хащів і зрозуміти велич простору.

Возвеличив людину простір. Вона досі лишалася б малою, не зазнавши могутності обширів. Світ бо людині виростав у парі з нею й підносив її.

Простір — це рух! Це його істотність. Де люди зупинялися, вони межували простір і зупиняли його для себе...

На північ відси йшли ліси, на південнь — провадив голубий степ. Над шляхами до міста стоять земляні споруди. Називають їх люди буртами. Давні земляні форти протишведської фортифікації — контури обсунулися і вивітріли, а люди забулися, відколи й пошо їх насипано.

З якого б боку не було — наближаючись до міста, відкривається воно баченню від бурт. Напочатку бачиться велике небо. Під небом видніється по той бік гора, по цей бік друга, середину між ними — засновок туману. Образ твориться, як початок світу. Подорожні виходять на Багачанський шлях, врівень бурт. Нижче засновку туману замаячать їм сади з долини над рікою Хоролом.

— Ото й Мирний! — скаже подорожній до супутника свого.

З корабля забачивши об'яви землі, людина неодмінно передихне бентежно. Передихнуть і подорожні, забачивши об'яви міста. Вони намахались, мов веслами, ціпками, доляючи пішу путь свою. Перемінять ціпки з натруджених правиць у лівиці й перехрестяться на білий хрест у тумані над далеким містом. Поправлять сакви на плечах, прибавиться їм снаги, йдучи. На такий образ, видимий, душа стає, мов підігрітий віск, а з дзвіниці в засновку туману, наче з глибокої води, дочуватиметься далкий дзвін, іще не почутий наяву. Перехрестяться подорожні на могили й вали, минаючи їх.

Вертатимуть подорожні так само навпрост від бурт у степ, заспокоєні відбитим торгом у місті, на хутори путь верстатимуть, де в їхніх прадідів на цій землі з логовищ вовчих селення зачиналось по байраках та балках.

За плечима погасатиме, як і виринав, образ видніючого на хмарі міста при ріці Хорол. Потонуть, мов у морі зникаючи, верхи садів, і дзвіница з білим хрестом над ними наче в небо піде. І там, де затоне місто, стоятиме хмариною туман, по той бік нього виднітиметься гора, по цей бік друга, потім і гори зійдуть у небо, наче потонуть також. Покладеться цілонічна темінь на простір, і в небесну велич вічно видимого всесвіту, що не знає межувань на день і ніч, маятимуть із Землі місячними плямами мальовані села, наші славні міста в садах по всій Україні. У цю пору в степах кінчився медобір, гречки й проса давно покошено і давно поглухли перепели. Цілу ніч пануватиме над степами тиша, і далеко над отіненим пругом небозводу вихрітиме конічним відсвітом неспокійне сяяння Зодіяка.

Не можна з пташиного лету охопити обширу, твореного довкола міста горами по лінії обрію з буртами на їх шпілях, що сягають небозводу сивими піраміdalьними сильветами. Коли над містом сходить зоря, і до неї співає закохана молодь, спів не сягає за гори, куди розкривається простір на долину до Псла, де ясного ранку, як сходить сонце, на небозводі іскріє сніговий шпиль Фудзіями.

Напрямом у степ від міста бурти творять велетенську фортифікаційну систему з брамами стратегічними на шляхах. Межуючи фортами простір, цар Петро намірявся тут шведів спиняти, і спинив історію нашого народу на сотні років.

Легенди про постання міста не сталося, хоча вона могла бути, як про посталий світ, як про старий Рим чи давній Київ. Легенди служать людям, зупиняючи час, і люди творять їх, щоб і віки, як віддалі, затримувати при собі.

Над шляхом від Зіньківщини, з Великих Сорочинець, бурти творять браму, замикаючи просмик по шляху до урвища в уроціщі Кільдіш, ріка Хорол завертає круто, підмиває глинистий берег, творячи прівзу, а за водою ідуть ліси аж до півночі непрояхідні. Звідси, від урочища з дивно-давньою назвою почавши, бурти роблять і степ непрохідним, поставлені по суміжних узвищах на віддалі зору між собою — контролюють увесь обшир від сходу до півдня.

Найдальше проти сонця по степовому плято бурти стоять на Багачанськім шляху, славленому в піснях Полтавським. За яку велич його оспівано?! Величний він далиною через степ, навпіль його переходячи й не кінчаючись, як екватор! При буртах плято вlamується. Низом попід високою кручею пролягає старе річище. На глибоко врізанім у глинистий масив річищі багатів вовняний промисел за гетьманщинних часів. Вівці випасувались у степу, а на греблях по річці стояли сукновальні. Вода двигала колеса машин, що обробляли вовну, били повстяники, валили сукно, — тонкої пряжі, ягняче, чорне, мов галка, і яркове, якому на покоління не бувало зносу. Виробляли на промислі барвисті гарусові коці й квітчасті ліжники на дівоче віно. Машини були роблені вродженими майстрами, що від себе добувались на хист ставити споруди механіки. Варстати в'язались на тиблях та врізних замках, без заліза, що іржавіє й псує вид і машинам і виробам.

Запустіла річка з занепадом промислу. Річище замили наноси з виораних степів, коли на заморських ринках степова пшениця могла ліпше конкурувати, як вовна, не до порівняння з тонкорунною колоніальною вовною англійців, а машини зійшли в землю разом з їх архітектами. Тепер хібащо дивує нащадків химерна назва урочища з загубленим сенсом — чому Вовнянка? Оживає Вовнянка-ріка з весняною повіддю, пронесе бурхливо каламутні води, прибулі схилами та ярами, і на тому кінчить щорічно коротку свою появу. По обмілілім річищі на все літо лишаться болотяні застої, багнища, порослі оситнягами та очеретом, з сагами на яминах.

По Хорольськім шляху стоять бурти над річищем, від яко-

го й назви не збереглося. Розмиті й розорані кручі відступились від шляху і на просміку через греблю уже не творять брами, стереженої з бурт.

Від заходу, над Лубенським шляхом, бурт немає, підступи до міста стерегла прірва в урочищі Ісева. Прірву виповнює вода, живлена підземними джерелами. Переїжджаючи греблю, подорожні хрестяться, не маючи менту й шапку зняти на зрадливій дорозі: з крутогори дорога обертом закидає по греблі, і на чортовім завороті легко зірватися сторч. Топились у прірві й люди й коні, і вода не виносила топлеників, забирала їх з собою, попід землю кудись витікаючи.

— Зупинись, Клавдіє, що це ти читаєш мені? — промовив Вернигора Максим до учительки. — У Ісевій утопився Наливайків вістун, зірвався темної ночі з греблі на чортовім повороті, мчав на недорізанім коні, щоб збудити Мирний город на поміч обложеним повстанцям під Лубнями в Солониці. Вони не знесли терпінь і піддалися, повіривши обіцянкам, а Жолкевський, польський магнат, собача його кров, вирізав потім усіх, що так ім і треба, щоб не покладались довір'ям на панів лукаших.

— Читаю я тобі, Максиме, писемну роботу учня нашої школи.

— Якої кляси?

— Старшої — сьомої кляси. Рік тому кінчив школу, склав іспити до ІНО, Інституту Народної Освіти і вчиться тепер у Харкові. Побачиш далі, як він багатстворить жіночий наш рід...

— Може закохувавсь... кохання визрівати зачинало в нього?

— Можливо й тому; така пора буває, тоді дівчата конче виявляють нахил бути мужніми, як мужчини. Але в нього були, мабуть, інші імпульси до цього. Це був ліпший вихованець Килини і любив Хвильового більше за неї. Конче мусів іти до міста — конче вчитися в інституті.

— Що дають такі вправи?

— Я читаю учням на лекціях літератури цю роботу за приклад, як і на місцевому ґрунті можна широко мислити.

— Не обтяжені такі вправи національною обмеженістю?

— Ніколи! Я й сама схиляюсь на бік Килини, коли думаю про зростання нашої молоді. Ми мусимо її буквально затруїти,

щоб назавжди вона лишилася національною, коли не хочемо втратити її. Молодь наша ітиме в науку не утікаючи в місто від батьківського роду, а горда своїм родом, не гублячись у місті, а здобуваючи його. Килина прозріває тут зачин великого руху, що позначить епоху, і буде то чудесний і важкий конфлікт батьків і дітей, коли молодь масово піде до міста.

Клавдія Петрівна продовжувала читання:

...І будувалось місто у вільний спосіб. Кутки ставали довкільним погоном довкруг толок-вигонів. На низькій і широкій долині Хорол-річка трудно клала річище, звивалась меандрами, двоїлась на рукави, ділилась на відливи й протоки через оболоні та луги. Кутки міста фрмувались на косах та острівках, маючи не тільки межі для себе, але й захист природній. Між рукавами стрижневого річища розташувався куток Харківка. Може городище давнє на острові, двори клались садибами до води, виїздами на вигін. В'їзд на куток провадив греблю з водяними млинами, а греблю можна було заторити паліями для оборони. Там не живе тепер ніхто з Харків: певно, що то був початковий град укріплений, закладений якимось сіверським родом, по якому лишилась тільки назва кутка, як лишилась назва з не нашого мовлення урочища Кільдіш, може по половцях, які сягали сюди до крайніх меж степу.

Вище Харківки, до заходу, відділявся великою дугою протік через теперішню Стадню й Королівщину, завертав оболонням довкола великого вигорбня і в урочищі Сандилова влиявся до ріки-матері. На вигорбні здавна розташувався куток Личанка, його заливають довкола води у повідь, наче відмітій паром від берега, лишався куток відмітій від міста в повідь. І понесли б його води за бистриною, якби не вкорінився він глибоко в ґрунт чагарями та садами на горбі...

— Це, Максиме, в молодого автора Миргород полковий, осмішений Гоголем!

...Найпізніше селився куток Портянки. За річкою навпроти кутка на острівку існував козачий арсенал. Порослі бур'янами грузи й завали хоронять старі горна, в яких козаки палили по-таш, варили селітру на порох, там була Січ місцева — укріплене осереддя полкове, водився при укріпленні пришиб чи порт, від чого й куток Портянками назався. З Портянок повівся промисел у нашому місті, селились тут гармаші, ковалі й стельмахи, лимарі й воскобійники, цегельники... Кінчилася історія

полкового міста на насипаних буртах, тоді заставили козаків наших могили копати, сипати фортові вали цареві проти шведів та Мазели...

— Але я читатиму про жіночий культ у моого автора.

...Стаднянський протік ділився ще надвое. Дужчий його відлив ішов далеко під Ісеву, куди на початках певно що пролягав правий берег ріки. Давнину річища люди вгадують, викопуючи на лівобічних мочарях та торфовищах колоди „залізного“ дуба, находячи в розкопинах за дубом кістки мамута, роги шляхетного оленя, пізнішого представника передісторичної фавни у цім краї.

У весняну повінь береги не вміщали вод, найдавніші річища зливались в одне з теперішнім, виливались за Ніженців хутір, за Ісеву, на Луги, і ніякий птах тоді справді не перелітав розливу ріки! Через плавні й луки, заливаючи ліси й топлячи греблі, десятками бродів розливаючись, несе Хорол-річка весняні води на велику ріку — Пслом до Дніпра, до Чорного моря!

Місто маліє на великих водах. Не пізнає його ворон з лету, чіпляючись за дерева, де почав гніздитись. Кожного року вода заливає нижчі кутки — Пожежу й Малий Лісок, по дворах тоді кладуть тини до стріх і виводять худобу на оселі, припинають до дубів вози з знаряддям та інвентарем господарським. У Великім Ліску виходять на горб від води, а в хатах курятъ леглим паливом, щоб піч не вмирала. Розбиваючись на стовбурах дерев, пінячись на запрудах у чагарях — лунко шумить вода. З того шуму твориться лунка березнева тиша. Чути в ній гомін на найвіддаленіших кутках, десь гукають — подай перевозу! Чути, як падають у воду краплі недоталого снігу на стріхах. За водою — куток Горби, заводяни з крутого берега зачинають співати на весну. Співають дівчата про крокіс, як за Сіверщини співали у граді на валу:

— Чом, дівчата, не йдете,
Чом крокосу не рвете?
— Нехай крокіс до весни,
Щоб дівчата підрошли!

Собі до окраси рватимуть вони крокіс-квіт, бо весна дівчатам починається діуванням-молодінням.

— Подай перевозу-у! — гукає челядь з Ліска.
— На кого-о! О-о!

— На Плужникову Марину-у — хай мати на вулицю пускає-е! Е-е!..

— Щоб розуміти ці вартості, Максиме, досить лише тяжити, яка катастрофа станеться у людства, коли дівчата стратять почування і не знатимуть любови, житимуть без кохання, коли в матерів загубиться материнство й діти виростатимуть, не знаючи ласки. Скільки скарбів утратиться, на творення яких людству пішло віку великими тисячоліттями: генетичний примітив ще не був небезпечний, він був з нерозвиненою психікою і розвивався, дегенерат, що прийде, небезпечний, бо буде з зруйнованою душою й розкладатиметься.

Вернигорі Клавдія Петрівна була, наче богиня в пишноті білої груді. Однака він тримається нездоланим.

— Материнськими грудьми пишними жінки наші викохували ліпших синів на славу родові. Але що з того? Невистачає в них чогось, щоб я захоплювавсь ними. Покірними виходять вони в твого автора, Клаво, а я бажав би їх гордими бачити!

Дочучаючись хвилювання в себе і ласки дізнаючи, з якою хай би й корилась йому, вона казала тихим голосом:

— Не гнівися, Максиме, я хвилююсь і не можу тобі перечити...

Вона дізнавала палко, що вже означилась її любов, зацвітаючи всім чуттям жіночим, уже вірила, що буде з ним цю ніч щаслива. Не пильнуючи панування над собою, Клавдія поклала милому на дужі плечі свої теплі руки й поглянула в вічі зблизька. Вражений він відвернувся. І їй хотілось заплакати, як за зраджену душу, за не стрінute серце, відкрите неопанованім поруком рук. Вона звела їх, мов благання, на дсовою, і, погамовуючись, повернулась до порожнечі за плечима. Боялась здригнути й виказати себе. Тільки закорінена твердість Вернигорі, який не зробить до неї кроку, рятує її. А він не рухне, стережеться діяння цієї златоволосої сіверянки, вродливої в її жіночості.

Цього вечора Клавдія була не просто гарна — була велично гарна. Надхнення й збудженість підкреслювали красу її почувань, робили чарівною її жіночу стать. У веснянім вертепі, спіавючи над водою, вона була б найпривабливішою з-поміж ляльок на горбі. Однака іронія не вдається Вернигорі, він показує:

— Жінки наші ліпші в світі... хай плекають нам покоління

мужніх і обдарованих людей, щоб довго жили ми на своїй землі.

— Кохайтесь, відважні харктери, у вродливих жінках! — підтримала його Клавдія Петрівна. — І нашому роду не буде переводу!

До глибокої думки, коли ще бракує на неї вимови, чуття трудно добирає відповідність слова: думка Вернігорина винесена була відразу чуттям — з тембром і пахотом — у плястиці й барві — коли вона родиться з надхнення. І Клавдія Петрівна не квапиться, дає час перебродити чуттям цього захищаного, мов кам'яного, чоловіка. А йому важко, як у ключім степу проти вітру йти, важко схилитися до сприйнятого вже образу цієї жінки. Безперечно Клавдія не з міщенства носить м'яку смушеву шапку, не визнаючи капелюха, любить себе в зачісці під чоловічу шевелюру і в пристрасних сап'янцях. У хаті в неї — книги! До книг — килими, плахти, парчеві запаски — по лавах, на жердці, на підлозі. Вона дізнавала великого смаку в розставлених зразках орнаментованої кераміки й майоліки — у свищиках, зроблених барвистими півниками, золотими рибками, синіми та зеленими баранцями — по карнизах; у кухлях, вазонах і поставцях — по підвіконнях; у глеках, барильцях, тиквах — по полицях, з терпеливою пильністю дібрахих, наче для того, щоб звеличувати господиню в її світлиці.

Клавдія Петрівна Гарбуз про себе дружньо казака — вона не з далеких у цьому місті — з Сагайдака від Полтави. Дід її козак і був хліборобом, для людей трудився — шептав від бишихи, золотухи, сояшниці. Пам'ятає вона діда з похоронів. Хоронили його славно, усім хутором. У нього був баштан з хуторянами толокою саджений. На Першу Пречисту з'їхались господарі збирати кавуни. Наварили каші польової, випили добре. Потім стали пити на пробу — хто вип'є з чобота, а наливали по халяву. І ніхто не подужав проби. Старий Гарбуз один випив, що й по вусу не потекло. Потім хтось призвів на іншу пробу — зав'язалися в курені й підпалили — хто скорше вискочить. Гарбуз не здолав у двері трапити... Невдовзі розхвортівся й помер...

Батько Клавдії був кооператором, а її конче вивчив на вчительку. Розійшлась вона з чоловіком принципово на ставленні до історії. Чоловік лишився при харківському уряді Миколи Скрипника. Вона пішла від нього „есерівською гайдамачкою“.

Однаке була це злослива образа! Муравйовщина з багнетами в спину революційній Україні вирішила її вибір: вона пристала на концепцію Нероновича, що також порвав з Москвою — національність — категорія культурно-історична, психологічна, а не соціальна, це та самодостатність, без якої не буває народу взагалі. Саме тому її соціальне поневолення здійснюється кайданами національної неволі. Клавдія Петрівна була проти насильства в історії, вона стояла за природне право, що для неї означало просту правду: без духовної волі ніякої іншої не буває.

— Дівчат, Клавдіє, цієї ночі ти обожествила, наче в міті, — сказав Вернигора, нарешті розуміючи, що цим він і її обожествить, скоряється перед нею. — Але ж роду чоловічого не вибілуєш з ганебної шкіри, зрікаєшся лінівого роду, хочби й був я з козаків: на лінівому й талан мститься, щедра земля стає підставою недолі у лінівого роду.

— Є ширші основи зростання нашого народу, біологічною силою я їх не вичерпую.

— Клавдіє, тільки через перетворення дійсности люди звільняються від її кайданів. Такий сенсожної революції.

— Як воно тлумачиться у ваших філософів — насильство? — посміхнулась Клавдія.

— Байдуже...

— Так, це ж у вас, гегемонів, насильство покликане сповнити ролю двигуна історії, це ж у вас революція приходить до конечності — щоб визволяти, треба стосувати насильство й до тих, кого визволяється, і так до самого себе, до клясів суспільства, народу й людства. Воістину історія завертає до протилежності — щоб визволяти — треба поневолювати.

Вернигора вдається до іронії й віднаходить спокійне споглядання, доки опонентка пробує нищити його. Він усвідомлює, що дійсність розвивається не в замкненому колі. У птахачайки одне крило коротше, чайка літає навертом до берега, і цим постійно існує. Однаке — логічно говоривши — косі крила, що ведуть до такого замикання кола, — це наслідок насилля. Звідки тип дядька в нас, у народу з такою багатою й давньою історією?! Природа його формувала? Породив його біль соціальної муки, сторічні страждання зробили з нього психічну руїну? І така дійсність краяла косі його поривання: в розгоні до мети він постійно завертає до того самого берега.

га — до ідилії, межованої власною загородою з купою гною. Що це? Селянський індивідуалізм чи — ідіотизм? О, яка ти прекрасна й невинна, заступнице нації, — робить він жест і сідає в задумі на лаві. — Однаке з замкнутого кола виходу немає — не розсікши його.

Вернигорі думається потужно. Якби гору орати, що хто-зна, чи вродить, але доля велить — і він думає глибоко.

...на залізничній станції, досі ще з старорежимним написом „Миргородъ“, до колючого степу лицем стоять бронзовий монумент з темним зором і хворобливим усміхом. Вітри віють снігами й пилують у вічі, але чорний зір пересилює невиснажну стужу вітрів степових: чогось виглядає, жде, наче недоношеного увірування, яке просто його обдурило й навіки затруйло йому усміх. Повз бюст переходить дядько й хреститься, признаючи святого в монументі Гоголеві.

У овечій шапці рудій душно дядькові травневого передпілудня, коли парить сонце по дощикові, і чути, як жене до росту кожнісінька бадилина. Дядько вертається з ходіння за правою і, не дійшовши захисту перед кривдою, з спустошеною торбою й волею, голодний, розчулився на небесне милосердя з таким плідним майовим дощиком і спам'ятився, що єдине визволить його воно! — та й махнув у дяку за нього хреста до статуй, поставленої ще за царя, оглядаючись, щоб його не зловили на знаменуванні такому, бо тепер на станції правлять ті, що царя скинули.

На ньому бідному уся шкура поруділа — не одна лише шапка, руда й куртка овеча, полотняні штаны, фарбовані вільховою. Вони в нього підкачані для довшого зносу. За торбинку в дядька рядняний мішок, зав'язкою почеплений через плече. Підпирається дядько палицею під бороду, склавши на кійок долоні, борода поплуталась блаженно межи пальці. Знає він, що йому пішки йти, але хоче трохи почекати потяга, який може відійшов, або й не прибуде. Йому так зручно стояти, вдивлятись мелянхолійно в пруг по крайнебі в степу, де святий Петро жене вівці — як вони біжать! Беркицають через голови безугавно, аж чудується дядько, босими ногами наслуховуючи теплу землю і блаженствує безмежно порожнечею спокою й страждає крадькома за правду ненайдену. Звідки ж у нього стільки пришелепуватої інертності? І хто йому надія — правда ненайдена? Повітовий отаман Піща́ль? — що погрожує цю

ніч вдарити на місто, чи Вернигора, що повстання придушува-
тиме?..

Вернигора добре розуміє, що перемогти світ інтервентів
легше було, як перемагати свій нарід.

— То що ж е підставою зростання народу? — Яремин
бунт? — по павзі запитав Вернигора, коли навіяне мукою вну-
трішньою видиво дядька стиралось.

Його погляд зупинив її, вони зіткнулись великою силою
взаємного проникнення. Однаке враження з натяку на Яремин
бунт, що ніби проти їх волі нав'язалось обом, не з'ясувалося.
Щоб захистити Клавдію й дезорієнтувати її, Вернигора питає
двозначно:

— Чайка синові Яремі не сниться? Вибачаюся, я про Ярему
великого казав, а ти прийняла, мабуть, на рахунок малого. Чи
думаєш, навпаки. Зрештою, я не втручаюся в інтимні справи —
коли б і Шевченка наслідуючи, назвала сина Яремою.

Може вона знає про готоване на сю ніч повстання, що так
чудо зареагувала на натяк про Яремин бунт? Але Вернигора
ігнорує всяке дядьківське повстання, воно важко виношується
й ніколи не збувається: дядькові надзвичайно болить власна
шкіра, він не родився жертвувати нею. Вернигора намагається
тягти — чи урветися цій жінці терпець.

Світло убогоого каганця стало пригасати, гніт тріщав, наче
нечена сіль. Клавдія Петрівна заклопотала.

— Не лякайся бути зі мною, Клаво, якщо світло погасне —
поза всім я лицар, — лагіdnів Вернигора, припускаючи, що
вона таки знає про готовану змову, а ще коли вона промовила:

— Ніби тобі догідніше, Максиме, на цей раз бути в тем-
ряві зі мною...

— Я скоро піду, Клаво. Світла не буде, бо насподі в каган-
ці посолений лій.

— Так уже й заспішив. Наче б справді лякаюсь я бути
з тобою поночі. А коли гадаєш, що я справді боятимусь, то
мусів би помогти мені, й лишитись зі мною, — злукавила ла-
скаво Клавдія Петрівна. — Це ваш пайковий лій солений, за
педроботу в рахунок платні видаваний.

Каганець загас, похлипавши перед згасанням, вигорівши,
доки Клавдія Петрівна принесла з хатини ліпше світло. При
яснішому світлі, вродившись з темряви, що розступилася перед
жвавим вогником, злотоволоса сіверянка мило відродилася

Вернигорі. Була величнішою в поставі, ясніша в очах, біліша тілом, говорила ласкавіше. Пробудеш зі мною до рання, у мене немає свекрухи, а ти не заручений, каже; на світанні я замішу тіста й ми поснідаємо по славній ночі вареників з чаркою. І за-співаємо, — додає Вернигора, — ревуть-стогнуть хвилі-гори в синесенькім морі...

— Так голосно пародіюєш, Максиме, збудиш мені сина.

— Буде символічно. Здається, кохаєшся в символах, скоро почнеться світання... А на пародію не нарікай, ти мовник, Клаво, поглянь, як воно само складається на пародію: хвілі — не-одмінно гори, а море — синесеньке... Х-ха! блакитно-голубеньке, наче слізонька невинненське, як у льолі білій... А того не знають поети, що море душу вивертає, коли з ним дужатись. Спробуйте винести голову з моря, у вуха води не набравши. Чи поети знають, що означає — набрати води в вуха? Вони знають бренькати на хвилях! Х-ха! — козаченьки плачуть-тужать і це в турецькій неволі?! — солоденьке, як символи в Вороного. Усі символи солоденькі, Клаво, й нудні мені, як підсоложений буряковою юшкою бузинник. Знала такі ласощі козацькі? Мене мати годувала бузинником, коли я бігав у пастухах за чужими коровами сіромою. Як там у Свидницького відповідала сіромі доля — сама я в неволі, під турецьким карулом...

— Ти просто пофальшивав тепер, Максиме, — каже Клавдія Петрівна, — Свидницький склав цю пісню в нашему місті, кожний наш дядько співає її правдиво. Інша річ, як він розуміє, співаючи. Свидницький розумів істотно: „...під московським караулом у тюрмі“! Він сказав те, чого тепер не говорять, хоча гучно хваляться, що „Картагену завалили“. Якщо б перефразувати Шевченка, то вийде — правда ваша — царат упав та й нас розчавив. Я сперечатимусь і доведу, що ви всі тепер також лъяліsti і підмінююте дійсну нашу неволю абстрактною — „турецькою“, заслоняючись клясовим визволенням. Помиляється, хто каже, що історія людства — це боротьба клясів. Істотніше буде сказати, що історія людства — це формування народів і розвиток націй. Тут захована сутність боротьби в історичному процесі, яка походить конче з нерівномірності розвитку націй. Боротьба клясів є підрядною і скоріше внутрішньою в кожного народу, назовні це вже боротьба між народами, — так званий російський пролетаріят з ен-

тузіязмом окупував і поневолив батьківщину українського пролетаріату; імперіалізм лишається імперіалізмом при всякій ідеології.

Надворі співають півні. Наче явлення якогось символу — гринає постріл, луна підхоплює його й поглиблює до безко нечності, як у пустелі. Далеко колихнувся відрух, загвалтували собаки на вогонь, ударив дзвін. Дзвін замовк, собаки не вмовкали. Заграва почервонила стіну в хаті проти вікон. Вернигора приготувавсь і терпеливо чекає.

Горить далеко, за Довгим Озером, під Кільдішем. Схрестивши на грудях руки, Клавдія Петрівна з величним спокоєм стримує розхвилюване серце своє. На ній завогнились відсвіти. Про готоване повстання вона не знала, непевність захищала її. Вернигора випростує по стегну синього галіфе мавзера, в його очах уже мигтіли огники, вони значать невидимим пломенем усміх, з яким ходив в атаку — на штурм, на гармати, на вогонь; але Вернигора знає, що то рецидив, набутий на фронтах: в атаку він не йтиме, і прикро переживає явище в присутності любленої жінки, в затишній світлиці з книгами й музейними бовванцями.

— Я лишусь у тебе, Клаво, тим часом...

— Лишайся, ти мені найдорожчий у цю мить...

— Одначе ти тремтиш, Клаво, щиро хоче розважити її Вернигора й щиро бажає їй спокою. — Мене має тут відшукати Дадон, чекаю на його другий постріл. Бачиш, ми діємо на „живому“ зв’язку, не маючи ще невинайдених бездротових радіотелефонів. Це Дадонів постріл налякав тебе. Треба мати навикле вухо, як до музики, щоб пізнавати його. Я тепер знаю, що мій розвідник не дремле. Звіряюсь тобі, Клаво, оперативними таємницями, не боїшся тримати їх? У мене з Дадоном, як у господаря з псом на чужій вулиці — тримаємось сліду один за другим, щоб не загубитися, розминувшись. Тому я й мушу чекати в тебе до чергового сигналу.

Дотеп не вдається: Дадон міг бути приставлений таємно стерегти Вернигору. У Клавдії Петрівни враження невтішне — пси часом наподібнюють господарів, та її рятує зrozуміння того, хто в цьому комплексі може бути господарем, а хто собакою. Безперечно, вона про це змовчить. Одначе засмутила Максима, невільно здригнувши, і він відчув сенс її відруху. Та вона розуміє становище цього чоловіка й щира до нього.

Клавдія Петрівна горнеться у власні обійми, охопивши себе під груди руками, щоб грітись у власнім теплі, жадаючи інтимних обіймів у такому схильованому стані, і пильно бачить душу людини, про яку сумління її давно важить присуд. Заграва знадвору розпалила кожний блік на її постаті, підсилені відтінню її очі чекають. Вернигора робить крок, щоб узяти її під лікоть і запевнити в чомусь зблизька.

Раптом — як стався постріл — до хати відчиняються двері, і входить Килина. В одній білій сорочці, напнuta великою чорною хусткою. Жінки кидаються в обійми. Це їм найліпший спосіб на стрічі, доки розгубленість відсторонює взаємний контакт — перетривати в обіймах.

— У вас тут спокій, — каже Килина, — а я, налякана пострілом, бігла боса, щоб руху моого не чути було, мліючи, що Клавдія, видимо, налякалася також, сама будучи. А ви — вдвох і здивували мене...

На Вернигорі маршальський френч з широким ременем і портуpeeю, малинова кубанка, збита на тім'я, чіпко тримається звихреної шевелюри. Сидить він кінець столу, спершись ліктем, перекосивши на всю широчину дужі плечі, при стегні звисає важкий мавзер у масивній березовій кобурі лякованій. Далеке палахтіння скісно грає на міді й залізі його спорядження, а він ніби навмисне прибрав поставу, щоб грати ефектом статури своєї у іскравих барнах. І Килина думає, може в нього втеча призначена у цій світлиці, і він нарядився, щоб словно поєднатися з повстанцями. Довіряючи своїм міркуванням, ще тримаючи на грудях розхвильовану Клавдію, вона показує:

— У місті ще спокійно, але сподіваються прибуття Піщаля...

Грудний голос, розмірна вимова наподібнюють Килину до вісниці з античної драми: драма відбувається в народі, а голос вісниці відбиває її, як відсвіти пожежу.

Неодмінно складається подібність відчувань, коли їх збуджують ті самі обставини. Під впливом явленої Килиною вістки про повстання Клавдія Петрівна виразно відчула найпростішу можливість — Вернигора зійшов від повинності придушувати повстання. І що коли Дадон справдістереже Вернигору — вони зведуть за нього бій у її хаті? Вона не заплакала, трималася гордо, але внутрішньо ридала за тим, кого чула вже своїм обранцем.

Жінки тримались ув обіймах, щоб полегшувати свій біль. Вернигора люто ігнорував передчування їхнє, яке розгадував. Розпалившись, заграва кинула на почервонену стіну кутасту його тінь, наподібноючи його статуру до вламаної з каменя. Очі його почервонені на білках. І рубці уст, і вперта вилиця, і пруги зосередженої волі по чолі — червоном позначились відблисками. Коли він стає клятим — зачинається гра спустошливової його іронії. Синіючі відтіні в контрасті з червоними бліками значить усміх, затиснених з лівого кута уст. — Хай повстає Піща! — незугарний його антипод! На світанні хоче вдарити, сонним узяти місто?

В стані інтенсивного діяння внутрішньої волі іронія його прокидалася в усміху. Ходив він в атаки таким, добре себе тямив Вернигора тоді — коли гра занесеного над ворогом клинка до неможливого заливала гру його очей, і він несамовито вірив, що знає, за що бореться, за що трапиться йому вмерти в кожнім бою! І відчував свого ворога потьмареним непевністю за власне життя, ішов на нього, клято усміхнений, і завжди мав щастя: маючи непотьмарений зір, рубав без промаху.

Під навалою лютої іронії, Вернигора тільки ворухнув племічма й зрушив за собою кам'яну тінь. Він і не розстрілюватиме Піщаля. Він його розтрясе в своїй руці. — Не знаєш, паламарю! — світ збудований так, що мертвого від гробу не вертають?! Куди ж ти завертаєш?

Трястиме його Вернигора, доки душа з нього, антипода, піде чадом, бо не витворюй колізій, щоб в однієї Україні два українці відвічно ставали один на другого. Таких треба трясти, доки ребра обламуватимуться на них, як на чортовій сухій груші гілля в бурю, і тоді не треба вбивати. Хай на всі покоління тяmitимуть в Україні, що не можна народу половини ти в боротьбі за волю держави і призводити до того, щоб одна половина, ішовши на другу у противенстві, нищила народню потужність. Хай за такий протинародній злочин не знатимуть злодії легкої смерті, а мукою конають, ѹ умертвить їх народній осуд всієї великої України на віки, з роду в рід!!

Але як це пояснити розплаканим вісницям трагедії? Піща пробує останнього зусилля, щоб підняти хутори з інертного стану, він демонструє — що боротьба не скінчена і миру не буде... Вернигора любив Килину в драматичному амплуа, на сцені, піддаючись глибокому враженню з цієї ночі, як сіверська

ніч, сполохана вовчим завиванням, він питає наподібнюванням до настрою тоном:

— Звідкіля ти взялася, Килино, наче з легенди, й принесла сюди сльози?

Килина потрапляє в транс і заговорила, імпровізуючи монолог:

— З легенди, мій друже! Чоловік мій у Піщаля в повстаннях, а я вже три роки розведениця по ньому: не прийнялась на хуторі, як у чужім ґрунті. Полегшу находитжу, боса вночі ходивши, бо так ішла від Нодж, згубивши сподіваного сина. Торік залишений чоловік шукав мене, щоб зарубати, приставши до махновців. А я собі, на щастя, з бублейницями храмувала.

Досі Килина не найшла звільнення від страждання і її близьке було страждання кожного. Йі здавалось, що Вернигора страждає, чекаючи на съогонічну розв'язку, і бажала відпружити його зосередження монологом, який він завше любив слухати.

Ожереди соломи торішньої дядьківської догоряли, запалені Піщалевими хлопцями, щоб викликати Вернигору на облаву й постріляти бебістів з засідки. За пожежею слідкував Дадон з провалля в цегельні по Сорочинському шляху, під Довгим Озером, заслоняючи коневі очі, щоб не гарячийвся тризводно на бачений огонь. Слух розвідників несхібно чатує за кожним порухом в просторі, що напинається йому, мов перетягнена струна, перспективою в далину; у теміні перспектива не бачена, сприйма її гостре чуття, треноване довгим досвідом, — ловлячи те, чого ні око, ні ухо не може вловити. Дадон розгадує непомильно, що нападу на місто не буде, другого сигналу не посилає. Ожереди горіли бепуття. Посміхнувшись вдоволено маскою з білими різцями, непоквапно розвідник від'їжджає на постій. У місті його вдоволення не забачать, переживатимуть гостро ще одне нездійснене сподіяння, міщани ходитимуть розгублені, а дядьки лишаться надовго ошелешені.

Доки палахтіла пожежа — ані порушились у хаті — ні Килина з Клавдією Петрівною в обіймах, ні Вернигора кінець столу сидівши. Сковані перечними почуваннями, вони надовго піддавались мовчанню, ніби з паданням пожежі й самі западались у порожнечу, витворювану далеким погасанням вогню.

Нарешті Клавдія Петрівна ніби для спокою всім і собі — показала, вдаючись до новітнього поета:

— Чорнозем піднявся і дивиться у вічі...

Сказавши, вона відразу ж відчула, що враження її, як і поетове, було запізніле.

— Так якого ж він чорта дивиться і нічого не бачить, чорнозем! — відповів Вернигора. І споглядаючи бентежних жінок, вголос подумав:

— Якого ж ви подвигу чекаєте від мене? Розчарування смертельного!?

КОНІ ВОРОНІІ

Пам'яті батька рідного

У події цього розділу Микита Брама увійшов гідно й на вороних конях, як герой входять в історю. Він був босоніж, у путячих, випрацьованих за літо, як і він сам випрацьований, полотняних штанях і сорочці такій же, така одіж клалась на його тілі крутими формами, мов м'язи; для літа це ношення було найзручніше, до тіла не бралося з поту й гарно вітрилось.

Микита Брама в'їхав верхи на подвір'я до слобідчанського господаря, у якого молотарка відбувалася день. За ним в'їхав Кость Безденежний. Обидва вони були наче одного роду, наподібнювались не лише ношею, але й добрими кіньми, умінням триматись на них, однаке Брама був мідяний, ніби червоний, а Безденежний — ніби з смаглої бронзи. Ворота в господаря були зняті з приворотні на такий день та поставлені під тин до кошари. З току, через великий двір дивлячись, якби до обрію, було далеко до воріт, і в'їзд якби лінія горизонту клався. За плечима вершників височіло небо, а головами вони сягали хмарі, вороні коні переступили обрій, і вершники стали на подвір'ї.

Однаке Брама в'їхав на буланій кобилі, не вороній, вона схудла за гарячі жнива, була жила від гостра характером, щулилась, мов лярва, коли нервувала. Безденежний уїхав на гнідім коні. Люди мовчки пильнували роботи на току, так було зручно вдавати, що їм байдуже, як то в'їхали вершники на вороних конях до двору і всіх приголомшили. Вершникам з огривків у коней звисали ковані барки, по одному в кожного, в'язові, з залізними рихвами, до бійки барки були замашні й смертельні.

Над током здіймалась курява в переміш з нафтовим димом від двигуна, а небо було так високо, наче навмисне піднеслося, щоб не тъмаритись курявою, в руках у соломоносів блискали з куряви висклени соломою рожни-однороги, маяли плечі, за-

порошені на білих сорочках, люди поверталися за великою й важкою роботою коло молотарки, як на авралі, бо працю, як воду, не можна спинити: зерно тече, половина вітється, набиваються збойни, накидає соломи барабан, а машина гуде та й гуде, мов прірва, коли не встигають подавати снопів. Мов веселі ковалі — відбиває ритм праці двотактовий двигун, кидаючи білим перснями дим, вони летять, ширяться, осідають далеко, як луна на садах та городах, покриваючи нафтовим пахотом прив'ялі кущі нехворощі, кущі нагрітих червоних помідорів, зелено-блакитну в росі капусту й бордові буряки. За селом на ріці, на найвіддаленіших затінках між очеретами, наче на клепалі, повторювалось відбивання ритму найчистішими тактами. Село ніби змаліло довкола, бо немає більшої праці в людей за цілий рік, як та, коли молотарка в дворі, а той двір найбільшим на все село стає, бо в дворі закрами повняться тепер зерном — набутком цілорічного дбання.

За вершниками в'їхав на двір парохінний віз, а невдовзі прийшли воли, дві пари в ярмах навішених. Приїхали вони по молотарку.

Перед Спаса остаточно задошилось. Копи в людей були звезені, іх не застали дощі на полі, але стоги починали зеленіти верхняками, не просихаючи від щоденних дощів. Дощова молотьба нервувала господарів. Хлібові загрожувало зіпріти в стогах, часом стоги затікали, грілися й горіли, внутрі, доводилося розтягати їх і вітрити. Молотарки встигали мало зробити, набивали собі ціну, домовлені на обмолот строки ламались. Вільної молотарки не находилось домовити й на після Другої Пречистої. Кутчани послали Микиту Браму до Слобідки, села сусіднього Хорольського повіту, привезти домовлену молотарку.

Шишацькі кутчани напитали двигуна в молодого Дев'ятки, його машина обходила молотьбу в Слобідці на закінченні строку. Перед Маковія молотарка відбувалася останній день, слобідчанські дядьки дізналися пізно, передоговоритися з Дев'яткою не змогли, бо більше за шишацькан не хотіли давати: вони наполягали на совіті — перший договір — паче плати! Дев'ятка наполіг на змислі — домовлявся він не на двори, а на дні — домовлений час минув! Слобідчани поклались на останнє: силоміць не пустити молотарки з села!

Добивали наостанку стіг жита. Дівчата й молодиці від полови та збойн встигали бігати за клуню в нехворощ перепері- іуватись та витрушуватись з остюків, бо заливало роботу тільки зерно, бігали городами сусідські додому свіжої води напитись та сказати своїм дома, що там таке робиться на машині, мабуть почнуть биться й підуть на рожни.

Про село по його людях судять: добрі вони чи злі? Таке й село. Слобідка було добре село! Господар просив до столу в хаті пополуднувати людей чужих, що приїхали за машиною, дякував з чаркою в руці Богові за благополучний обмолот, а гостям дякував, що хліба-соли не цурались в його господі; гості дякували за хліб-сіль та бажали, щоб закрами зерном були завше повні й ніколи не розсихались, порожніючи, та щоб і на другий рік діждати обмолоту. Пили всі добре, господар обходив з чаркою до кожної страви.

За городами сонце сідало на вітряк, мов лелека, здіймаючи ясні крила догори. Не можна було ступити з порога, не глянувши на сонце. Слідуючи Брамі та Безденежному, ступали з порога брати Венгери й також поглядали на сонце. По вуличному вони прозивались двічі, вдруге — Свистьоли, справжнього прізвища їхнього ніхто не вживав, воно зберігалось лише в метричних книгах і було забуте в ужитку. Пригнали брати волів машину забирати, пару запряжуть у двигун, другу — в молотарку. Парокінна гарба повезе машиністів та знаряддя обходу коло двигуна й машини.

Тіні видовжувались, по закутках пахтіло нафтою, від току віяло злежаними спнопами, свіжим зерном і курявою. З того, як пішли двором гордо Брама та Безденежний, могла зайти зачіпка до бійки, але за ними були ще брати Венгери-Свистьоли. Брилі солом'яні брати за порогом надівали, тримаючи батоги пужалнами під пахвою. Сорочки на них з комерями, тонко зубціваними, чумацького крою, широкі в ушиваних уставках, стрічками червоними застібані. Рухи їхні показували душевний спокій іх: якби й дійшло до бійки, вони, здавалося, батогами збивали б кожного з ніг, мов лободу, легко. Ішли вони босі, але ступали в парі, як дружки-старости в весільнім причеті, уштиво й гідно. Волів пов'язали Венгери парами в сливику, де поріс кущуватий великий полинь, і муха там не находиться. Самі полягали спинами на м'який спориш, дивилися

в синє небо й розуміли, що можна буде замгнути малий сон, доки домолотять на току. Спавши, працююча людина сила щадить, охороняє своє здоров'я, Венгри були господарі, з власною силою поводились щадно.

З того, як ішли й поздоровкались до людей Брама та Безденежний, на току запала тиша, сторони відчули, що виклик між ними впав. З рук лішого соломоноса Безденежний взяв однорога, щоб показати себе. Соломи йому перебрали леглої, на вершення, зводили два перебиральники, виважуючи на вивід граблями. Житні прикладки кладені були найвище, Безденежний виніс на самий верх, але щабель у драбині завалився саме тоді, коли треба було махнути рожном, щоб вільно покласти вершення подовж цілого прикладка. Звисока він побачив, як хтось поставив під нього рожна при драбині. Одначе з драбини Безденежний не падав, видає вершення з нижчого щабля, вивівши високо на руках однорога. Брама був певний за нього й спокійно мовчав. І коли всі дивилися й чекали, як Безденежний слово перше скаже, передихнувши, щоб по тому дізнати, скільки йому сили вистачило, то він зовсім і не відсапував, а лише посміхнувся, нічого не сказавши, віддав у руки найлішому соломоносові його рожна й другого, підставленого при драбині, даючи знати, що він не промине побачити, хто братиме цього рожна. Дівчата й молодиці збігали за клуню в нехворощ, між собою стиха жаліючи, що могло б статися таке нещастя — коли чоловік напоровся б на рожен, ніби з нароку. Господар мовчки поставив до прикладка цілу драбину, бо на вламану соломоноси не йтимуть.. Брама згордив такою пробою й не брався виносити рожна на ожеред та показувати соломоноса з себе.

Запобігаючи клопотові, господар водив Браму та Безденежного на баштан за 'вгородом. Кавуни були добрі, гості їли й хвалили. З баштану вертаючись, Брама примітив у бороні, під острішком при клуні поставленій, свіжо вирваний зубок залізний. „Щоб розбити молотарку, то тягтимуть роботу ма- буть і до заходу“, — подумав він і сказав:

— Ану ж бо я стану на барабан!

Безденежний потис йому руку. Машиністи відпустили деки. На столі до снопів прибавили дівчат, замінили підручну подавальницю, стала дівка на вибір самому Брамі. Снопи були в чо-

ловіка — з рослої очеретянки, відлеглі в дощі у Спасівку.

Брама не ділив снопа пасмами, клав його простилом на зуби, притримуючи на барабані, щоб зерно вимолочувалось, потім пускав, за кожним снопом барабан ревів, мов племінний бугай. На току ніби вжахнулися, що Брама став п'яний подавати в зуби машині. Жах людям усвідомлювавсь поволі. Господар збіг з току, люди стереглись і трималися обіч машини. Однаке Брама розумів — якби він і не доглядів у снопі залізного зубка з борони, то й тоді не повинно б статися катастрофи, бо деки відпущені настільки, що всяка залізяка має проскочити хочби й упоререк.

Подавальниця підручна сторонилась від барабана також, кожний сніп Брама брав у неї рукою з-під серця, переймаючи собі на плече з снопом і тривогу дівчини. За пів копи збитих снопів вони зійшлися в праці, контакт між ними ліг не лише з дотику на снопі, але й з твореного ритму в роботі, з поєднаного напруження в тривозі, вони переживали одне за одного, розуміючи небезпеку, бо вже на току всі говорили — що саме може статися цього вечора на закінченні молотьби.

— Хилітесь на мене дужче, дядьку Микито, — казала дівка Брамі в гдушене барабаном вухо. — Я незаміжня, за мене ніхто не ревнуватиме!

Було б ганебно тепер Брамі хочби й смерти самої лякатись. Коло дівчини він відчув свою молодість, плечем дотикає молодого плеча — і так замахував перейнятим на себе снопом, що в ньому зубок з борони не міг утриматись ніколи! Хіба в гузирі, стиснутім руками, проскочить, але так він не дасть велико-го удару, бо на гузирі барабан гальмується й глухне.

Придерганий сніп рвали з рук блискучі залізні зуби, Брама пускав снопа й відхилявся від барабана на плече дівчини за другим снопом, відчував її тuge тіло, дівчина приймала його відчування й поглядала йому в лицьо, ніби даючи знати, що з ним вона витримає. Молодиці й дівчата на току тужили за ними, чекаючи на нещастя.

Треба сили чорного вола, щоб вимолочувати таке жито в руках — затримуючи кожний сніп на барабані. Це був виклик занальчивим на току, і тримав би його Брама до останнього снопа.

Усе життя переходило Брамі наново у свідомості, доки стояв він на барабані. Єдність людей при праці, що взяли на свої м'язи й сумління спільну роботу, складається з погодженого в них відчування. Відчуваючи снопа на плечі й плече, з якого приймав снопа, сприймаючи ритм роботи, ніби власним серцем відбиваний, — та з гарною дівкою при боці, з доброю чаркою хмелю в непотьмареній голові, — Брама відчував єдність не лише з громадою своїх кутчан, які послиали його привезти молотарку, але й з людьми, що стояли з ним у роботі на току. І він вів думкою розмову з усім родом своїм — за що б він мав упасти тут у крові, якби барабан вибухнув на нього уламками? Хіба за сумління, яким в'язався з громадою? Чи тільки за те, щоб поставити на своєму? У розмові з родом відчування його були велики, перед родом він ніби святівся подвигові не за одну власну гідність, але й за громаду кутчан, у яких позатікали немолочені стоги.

Уже повечеряли машиністи й виходили з хати, тоді й стався вибух на току. Вони побачили, як упав з містка при барабані Брама, хватаючись за сніп, що накривав його.

Прикриваючи ліве плече снопом, Брама збив паса. Молотарка заскавуліла, з барабана посипались іскри. Люди на току впали до землі. Потім знеохочено всі сходились прибирати тік. Недобитого стогу лишалося дві верстві, й господар не тужив. Браму прийняла на свої руки дівка-подавальниця, зірвала з нього порожній рукав роздертий і врадувалась, що рука була не одірвана. Брама скинув з себе сорочку, кров стікала йому з плеча по грудях і ребрах аж за пояс. З баченої крові дівка розслабла й її повели під руки.

Молотарка була непошкоджена. Брама був гідний за себе, бо вийшло на його. З хати винесли білих тенеток, рушників та березівки, пантрували зраненого бувалі молодиці. Рану змили березівкою й змастили чистим, несоленим гусячим смальцем. Плече Брамі горіло; він спалив плече, снопа йому вирвало з рук, коли натиснув, і паса він збив собою, щоб молотарка зупинилася.

На току навперебій пригадували, як буває, коли в молотарку трапить залізяка: деки й барабан висадить, зіб'є на дрібні шматочки, вали погне-покрутить, а машиніста буває уб'є. Тоді лишається викинути молотарку курям на сідало. Заспоко-

їтись Брама перейшовся за клуню по городі. — Якби було чим — стріляв би! — каже до нього Безденежний, бажаючи показати себе відданим товаришеві. Однаке Брама недочував його. Дівчата за нехворощею квітчали викрадений сніп жита жовто-гарячими й жовтими гвоздиками, повними, шолудиві вони відкидали, бордовими чернобривцями, всякими майориками та гайстриками, пижмом, зеленою м'ятою, щоб сніп був барвистий і пахучий. Брама пригадував молодість і милувався дівчою працею дбайливою біля снопа. Відчуваючи на гарячім плечі рану, переживаючи ризик, на який щойно спокійно вживсь, Брама поцікавився поглянути на борону: які в ній зубки, і побачив він, що в бороні було вирвано два зуби, тож виходить, що двічі пускали в машину залізяку.

Господар мав викупати снопа в дівчат, частував їх горілкою надворі перед хатою, вони співали застільних пісень і величальних. Потім поставили сніп на покуті в хаті, бо в дворі дівки на відданні й парубки на сватанні. Снопа збережуть до весілля на гільце та світильник, та на квітчання шишок свашкам.

Половина села обмолотилась, і не було згоди у слобідчан, як узяти машину: відбити в селі, відверто напавши, треба було відваги, до неї охочих не находилось; були охочі незнано напасті на безлюдді вночі, дорогою й помститись. Молотарку випустили з села.

В дорозі Брама продовжував розмову з родом. Він довго іхав мовчки, його внутрішні почування були переповнені цією розмовою. Молотарки в нього ніхто не відбере, не заверне її назад до села. Бррати Венгри мали по одному барку з кованими рищвами для бійки, привіщені на занозах при ярмах, щоб були напохваті. У Брами та Безденежного на конях були перекинуті через гриви залізні кінські пута. Селом іхав і з села виїжджав Брама з пов'язаним плечем, воно горіло під м'якою тенеткою, на враженому чулися лагідні долоні дівки-подавальниці. Був він роздягнений до пояса, покривавлену сорочку тримав за комеря на виду всім, як знамено своєї великої рішучості, й цим накликав у затаєніх душах на себе помсту — не за молотарку вже, а за його гордість; а Брама гордився — так батько його умів ставити на своєму. Булана кобила відчувала свого вершника, нервувалась під ним і стригла вухами,

Про прадіда Браму переказували, що він умів панами гордити й пречудово розповідав про Париж! — Де ж він є, такий город? — питали старого. — Де кінчаються стели наші. Біля моря! — відповідав він, бо мислив по собі, якщо є у світі де місто таке, то має воно стояти на нашій великій і багатій землі. Знав прадід Брама розповідати про вина кипучі, про мудрі машини й корабельні порти. Він був народнім будівничим, а ще малярем. Його й кликали якщо не Брама, то Маляр. Найліпшого на Гетьманщину за всіх малярів козака Мамая малював, знав п'ятдесят сім Мамаїв у малюванні, ставив вітряки й олійниці, споруджував мости, будував церкви й різьбив іконостаси, він був майстром царських воріт-брани, за що його прославили в народі люди, Брамою прозвавши.

Коли за хутором повз місто було прокладено залізницю й пішли потяги, живим лишався тоді дід Брама, батько Микитин, Іван. Дідові Брамі неперечно вірили люди за прадідів Париж: десь же повинно бути й у нашого здібного народу місто буйного вина, уміючих інженерів і корабельних портів. Одначе дід Брама, батько Микитин, був не той, говорив він, що то Одеса наша за степами на морі стоїть. У діда Брами, як і в прадіда, було багато синів і всі вони були майстрами. Одначе Микитин батько не будував, у малюванні не втішався. Народ біdnішав, дід Брама стельмахував, виробляв збрюю, але рід по маляреві Брамі так і прозивався малярівським.

Характером Микита Брама перейнявся від роду свого, руки його також були золоті в роботі й ні на кого не підіймались і на себе зневаги не допускали! У громаді Микита був довгі роки діяльним членом правління кооперативи „Лан“, що мала по селах філії „Сніп“ та окремі крамниці „Колос“. Із споживчо-збудової кооперація переростала в торговельно-промислову. Микита керував заготівлею м'ясної живности на експорт, до війни бував у портах Риги, Гданська й Штетіну. По революції йому набагато побільшав світ, бо признавав Брама Микита тепер за собою національне ім'я українця і знав, що його земля — Україна!

Наче звільнинся від родимої вади з цим ім'ям, через увесь світ тепер він пішов би й почувався б гідним себе. І часто мислив, що без революції цього звільнення не сталося б у нього. Безіменним не здіймався він так душою, як тепер — ніби завше

на воронім коні, як у пісні, ѿдивиться далеко наперед, мисливши, скільки визначного й доброго можна починати для народу! І порти й кораблі будуть у народу, коли власні руки умітимуть будувати їх і правити ними. Він був того характеру, коли, добачаючи мету, стає надхненним; за таким ідуть люди, довіряються, щоб їх провадили. Брама Микита уже починав добачати, як події випереджають людей. Нові покоління входять до життя. Найбільші сподівання людські зовсім помаліли, коли очікувані повстання не збувались. Брама відчув утрату часу. Він зрозумів — не можна жити довго тими самими надіями. Дошукувавсь інших надій — якщо не гуртувався народ у війні проти ненавидженої влади, то може в господарстві він гуртуватиметься, а на цьому полі можна також перемогти.

У трансі таких сподівань Брама розповідав Безденежному про свого батька, діда Браму, як він молодим заорював степ незайманий тоді ще, недалеко звідси, де вони тепер ідуть з молотаркою, за обрієм біля Рокитянського озера. Дорога лежить під гору, попереду єде молотарка, наче фабрика, продуктивна машина, за нею посувається запряжений також парою волів у дишель нафтовий двигун, ще теплий по роботі й ніби дихає, мов живий велетень.

Перелоги лежали звідси до Криму й Кавказу, дівочі й безлюдні, хіба вовки перебігали ними та перелітали орли. Не було між тодішніми людьми сміливих виходити за обрій, позначеній могилою, за нею й світ їм кінчався. Землі були козачі в цей край. Чумаки ходили по солону ропу на Дін і проклали дорогу просто в степ, так вона досі й звуться Роп'янською. Скрізь, де пролягла дорога, не стрічалось панських зайнанщин. Біля Рокитянського озера лежали й Малярівські, Брамини, землі, дід збирався закласти хутір над озером і вивести на простір свій рід вільний, не кріпацький. Озеро було велике й кругле, немов земля в довкільних обріях кругла буває в степу. Потім діда пом'яло дубом в олійниці, так укоротились його наміри, а сини зійшли за Дінець та до моря, будучи вільного козачого стану, не бажаючи бідніти в своїм краї. Один Микита, з молодших у сім'ї, не пішов на поселення, рано закохався, молодим одружився, хист свій плекав у господарських заняттях, лишившись на батьківському.

У народу Святогори й Вернигори ходили верхами гір і пе-

реставляли їх собі з завади. У молодості часто хотілось Микиті іти по землі такими кроками, як по горах ступати, щоб клались за його кроками великі дороги. Але й найяскравіші його збудження не були в нього мрійливістю, тільки — імпульсом робити значні діла. Брамине надхнення найяскравіше виповнювала ідея машини. Не сама конструкція, але функція її суспільна, істотність того в машині, коли вона робить людину велетнем. Мріяв він про машини, що подолують віддалі: перетинають води, перевершують гори, бо через віддалі кладуться шляхи в світ, якими народ зростає, з шляхами в'язалися його згадування про батька свого молодого, про давній увесь рід будівничих і малярів, що любилися з дзвінким сталевим знадяддям, кохались у кольорах фарб, як веселка, у славі про золоті руки патріярха роду, прадіда Брами... І згадування про рід брали його на крила — мов коні воронії з пісні.

Заорював батько Микитин степ у два плуги, по дві пари волів упрігши в кожний. Плуги були дерев'яні, не витримували роботи в нерушенні цілині. Часто ламались. Скільки труду забирало й часу тесання клинців підбивати полички, щоб трималися круті й добре перевертали та клали ріллю! Одначе батько Микитин поставив на своєму. Намучившись, він порубав плуги, спалив їх з лемешами й череслами разом. Пере хрестившись до поля, вискочив охляп на сивасту лошицю; з окрайцем хліба за пазухою, поклав путь навпростець до Кременчука. Батрак пас волів, вільних від роботи, у степу гуртувалися дрохви табунами на відліт, тинялись вовки, щоб стерегти їх, завше багаття біля воза не гасло до світання. За тиждень з Кременчука прибуло два залізні саківські плуги, розмальовані, мов писанки. Залюбки ходило по парі волів у плузі. Скільки людей приходило дивитися на оранку! Ішли люди з Миргорода, з Хорола міста, відтоді дорога лишилась прокладена на Рокитянське озеро. Тоді вже з півдня, від моря, до Крюкова на Дніпрі, в Кременчук привозили поїзди заморські машини.

Була ніч. Дивна місячна. Такої ночі тіні ходять, наче фантоми. Шлях на Миргород провадить повз села, що поклались понад рікою Хоролом. Від сіл до шляху віддалі у гони вкладається, просто видно до самих садків. У другій кватирі місяць не повний, але світить ясно, птах не пролетить від сіл до шля-

ху не бачений. Праворуч шляху віддаль іде у степ, наче в море, не кінчаючись. За обрієм рухаються тіні. Брама їх ігнорує, Безденежний оглядається на них. Вони не наближаються нечутими, тримаються здаля. За Гаркушинцями тіні наблизились, бо обрій з горою та буртами підійшов до шляху. Тіні, мов вовки, показалися сірими сильветами й зникли. Брама розуміє, що стріляти здалека ніхто не буде, бо такої зброї в людей давно немає. Коли б хто напав, то довелося б йому битися ручно, на силу. Бррати Венгери-Свистюли йшли, мов ченці, спокійно, ступали по м'якому поросі босими ногами, завісивши батоги на плечі, батожищами за спину, пужалами на груди, завішені на занозах до ярем ковані барки брязкають рихвами волам до ходи. І Венгери знають, що барки в них напохваті.

З Роп'янської дороги Безденежний конче дочувався присутності чиеїсь за обрієм. Місячна ніч у степах видна, як у пустелях, такої ночі, при місяці, легко дізванавати рух за обрієм: Безденежний повернув коня. За горою при Глевтяцькому озері у нього баштан на гуртовому, і він погнав, щоб навідатись до кавунів. Брамина булана відчула пристрасть до гону й повернула за конем, щулячись гострими вухами. До обрію йти під гору, а віддалі туди, як на півстепу далеко. Коні пішли навскоч, гривами маючи, у просторі вершники виростали, як багатирі, і за тим, як підносилася і вищала площа степу, вершникам ставало видніше довкола, місяць, виклепаний наполовину, стояв стрімкіший і дужче яснів. Вганяючись у віддаль, під місяцем, коні stavали вороні, а вершники мітичні.

Так вершники і в'їхали за обрій, піднялися на вороних конах над вигнутим пругом землі під високим небом і приголомшили баштанника-діда, а злодіїв, наче громом, кинули в розтіч.

Тепер площа простору ішла похилим спадом від ніг вершникам за дорогу Ганчарку. Долина з баштаном лежала під місяцем, мов у сні, а гора за нею була далека й голуба: коли б долину виповнювали води, то виднілися б плаваючі риби, а кавуни виглядали б виблискуючими льодовиковими валунами. Як на Евфраті-ріці давній — над долиною спокону віку перелітали метеори вогняними дугами, спадав зорепад золотим дощем. Одначе Глевтяцьке озеро не було повноводе, літом воно висихало, а рослу болотяну траву господарі викошували на сіно.

Безденежному навіть увиділось, як би він розмахнувся з-за

пліч залізним путом; ненависть його збудила палку уяву того менту, коли, мов гаком, шипами залізного замка, він увігнав би путо в голову найлютішому своєму ворогові й поволік би його за конем. Але злодій за кавунами могло й не бути, Брама припинив свою булану, сапаючи кобила гамувала в собі розпаленість; ну, як було б воно вбивати в ніч з такими чистими й прозорими барвами, і тихим, мов сон, сяянням простору! Брама повернув назад на дорогу.

— Він мені ярину вівцями перебрів! — поскаржився Безденежний, порівнявшись з Брамою, уявляючи, що ворог його найлютіший утік. — Досі я не міг віддячитись йому, і все життя мое він сміється наді мною.

Дорога Ганчарка була в одну колію торована, наче мери-діян випростана з півночі на південь: може й до Батия татарського ще найкоротшою віддаллю, мов би навпростець, нею возили ганчарі свій промисел на південні торги й ярмарки. Ганчаркою їздили й ремісники з записельських сіл кріпацьких і безземельних, до моря вони не діходили, бо збувався іх крам близче, роблений з волосіні, рогу та лика — сита, підрешітки, гребінці, гребені й прядки — це був неодмінний інвентар натурального села, яке віддавна само на себе працювало, і збувався в ближчих краях.

Брати Венгри вже в'їжджали до міста з молотаркою, на це їм стачило часу: вершники дочувались, скільки дороги могли увійти воли досі, й не повернули на стовповий шлях, а простили Ганчаркою, що поклалась, наче дуга простої лінії, по поверхні степу під місяцем. По дощах Ганчарка не куріла з-під копитів, слід за вершниками не золотивсь, лише вистукували кроком коні. В спину вершники виглядали на давніх воїв. Половж Ганчарки раптом упав метеор, зоря промайнула яскравою огненною дугою й згасла.

— Буде година нам на обмолот! — сказав Брама, поглянувши за зорею.

Коли показались Шишацькі двори верхами садів, вершники погнали коней навпростець, надхненні з відчуваної переваги в подіях, з яких вони виходили переможцями, а перемога, як і могутність, додає дужчим гідності. Так вони й увалились від поля на Брамин двір — якби через мур, через закіп копитами, одушевлені, якби на вороних конях у пісні, просто через ба-

клажани, капусту й долежувані на солення огірки; Брама вже бачив на току знесений білий рукав бентежної дружини, що радувалась привезеній у двір молотарці й тужила за мужем, бо брати Свистьоли казали — як Микита з Костем погналися в поле за слобідчанськими дядьками, що намірялися відбити в них машину дорогою.

Пригода, що могла трапитись у полі, Марії й уявлялась кривавою, коли вона побачила пов'язане плече мужеве й приймала з його рук покривлену розпанахану сорочку. Вона знала характер їх обох, не лише мужів. А ще як вони зрозгону, наче їй через голову, копитами ввалилися по живому городі, плюндуруючи його, як, походивши коло угрітих коней, мили руки з дороги, умивались до пояса з корита при колодязі, стогнучи потужно від холодної води, як могутньо розмовляли при тому, тільки урваними словами, що іх самі розуміли, та поглядами розуміючись взаємно — то Марія лишень змолилася у душі, благаючи — Господи, хай не буде людської крові на їх руках!

Умившись, прибулі міцно витирались, з них парувало, дочуваючись пружності в м'язах, вони бадьоро сприймали пріплив сили зі свіжості, посміхались переможно, а на їх лицах клалось усе, сховане від Марії, що могло статись. Ще не було за північ, можна було повечеряти. Столик поставили на спориші серед двору, проти порога. Завтра свято Маковія, можна доспати ніч удень, тож, вечерявши, не квапились. Микита підніс пляшку подивитись до місяця, скільки ім стачить на двох випити. У пляшці було вдосталь. Закушували холодним: сухими линками, просоленими й висмаженими в сім'яній олії, картоплею, звареною за дня в кожушках, та свіжопросольними огірками. Більша вечеря не бралась обох. По довгім збудженні й не п'яніли обидва. Облишивши пити, їли кавун, червоний, як жар, і свіжий, як крига.

У руках у Брами повертається в роботі ніж з місяцем на жалі, Брама спирався звично ліктями на коліна, поставлені до ширини пліч, а лице його червонилось, якби відблиском червоного кавуна, і очі зеленкувато-сірі світились, якби від місяця, що клав зеленавий відсвіт на все. Взятий глибокий віддих — стаючи на барабан до машини — Микита аж тепер передихнув вільно. Безденежний Кость так був схожий на Мамая, що зда-

валося серга світилась йому в усі. Профіль його значився гнутою лінією по чолі й носі, по витому чорному вусі, по круглій, завше голеній голові, а очі під гнутими чорними бровами були білкуваті, як у козака Мамая. Марію не втішала така схожість кутчанина з Мамаєм, вона й не зналася з утіхою такої подоби, їй сприймався Безденежний суворим, а не щирим, украяну скибку кавуна він крушив, уламані шматки виїдав і кидав під ноги на спориш. Мабутьщо розбуджена хіть помсти найлютішому ворогові, не вдоволена, так повільно гамувалася в ньому.

На подвір'я клалась простора освітлена площа, затінені сильвети будівель і стогів здавалися креслені вуглем, у темнім садку відсвічували плоди в гіллі на місяць. Спокій повертається до Марії, вона пригадала за телеграму до мужа від уряду. Папірець, мов птах, тріпнувся в кулаці в Брами.

Над вечір, коли сонце сідало в садах, поштовий гінець верхи на коні завіз до Брами з пошти телеграму, сусіди, бачивши вершника через тини свої, роздумували й дивувалися, що могло статися? Наркомзем телеграфував із Харкова, що Сільгоспостач вільно продаватиме трудовим господарям імпортовані машини й трактори лише за виплату готівкою й без кредиту.

„Грошей потребують комісари!“ — подумав Брама. І промовив уголос:

— І на мое вийшло! Це перша ластівка, але чи зробить вона весну?!

Папірець лежав на столику й інтригував Безденежного, що згордився, бо Брама не дав йому прочитати, просто забув. Скільки можна доброго робити в громаді! Брама лишив вече-ряті, віддав дружині пляшку з горілкою, його вже підхоплювали й несли коні вороній. Скільки він передумував ночами над листом до уряду. Більше року чекав на відповідь. Микита Брама писав до столиці Харкова — якщо тепер, кажете, Україна вільна — то чи можна провадити вільне господарство? Тоді починається Союз радянських республік, у Харкові вагались щодо своєї компетенції відповідати народові на такі питання.

— Дивні приходять зміни — купуватимемо трактори...

— А коні як? — запитав Браму Безденежний.

— У конях ми кохатимемось, мов у квітах дівчата — до розкоші та гідності собі плекатимемо коней.

— Дивні зміни, та не в такий рік приходити б їм, — проказала Марія.

— Який же цей рік?

— Високосний, порахуйте — 1924-ий. Тяжкий на почин.

У спокійній тихій хаті, до сну йдучи, Микита ще раз читав телеграму. Мов гарячий птах, тримтів у його кулаці папірець. На пахучій білій постелі спала малолітня донька, поклавши високо над головою руки. У снах діти літають. „Гарна мала!“ — подумав. Та чому ж не син, одначе? Дружина приступила до нього, переймаючись його присутністю, й неухильно спитала у вічі:

— Ой, ти! Чому ти такий досі? Ніби молодий ще. Чи не накоїв клопоту?

— Нічого я не накоїв. Молотарку привіз гаразд. Могло б бути гірше. Одначе ти спи, якщо я не спатиму. Я хочу спокійно подумати цю ніч.

З думками напосідав мотив пісні:

”Запрягайте коні в шори, коні воронії!..

Пойдемо доганяти літа молодії...“

— Через кооперативу я поєднаю людей! — признаяв собі Брама. — Яка ж це сила, коли люди поєднані. А ще коли в їхніх руках машини!

Думки його розпросторювались. Що ж ви несете йому, коні воронії, широкі крила людської туги?!

Кінець першої книги.

З М И С Т

За сферою бачення	Стор. 9
Зима	21
Чайка	57
Сіверська ніч	93
Коні воронії	111

